

УДК 271.222(497.11)-523.4(093.2)
726.54(497.11)(093.2)

Мирослав Лазић

Београд

Саборна црква у Пожаревцу у светлости архивских извора¹

Abstract: Поред морфолошког развоја пожаревачког саборног храма — како архитектонског уобличавања, тако и опремања његовог ентеријера — који се, захваљујући сачуваним архивским изворима, може хронолошки пратити од настанка до данашњих дана, у раду се открива и унутрашњи живот храма, али и разни субјекти и патронажни механизми који су имали одлучујућу улогу у његовом конституисању. Међутим, ни морфолошки развој храма није сагледан искључиво из перспективе естетике и стила, нити је храм посматран као аутономно артифицијелно дело независно од своје богослужбене намене, већ се он контекстуализује и смешта у одговарајуће црквено-литургијске, друштвено-политичке и културолошке оквире.

Key words: Саборна црква, Пожаревац, храм, архитектура, ентеријер храма, црквени мобилијар.

Иако храм у материјалном виду представља, у идеалном смислу, одраз и отелотворење идеје, ипак, у историјском постојању и трајању, његов настанак и развој су умногоме зависни и од специфичних друштвено-историјских околности и кретања.² Храм Светих арханђела Михаила и Гаврила у Пожаревцу није настао у једном историјском тренутку као потпуно дефинисано архитектонско дело, што додатно отежава могућност његовог тумачења и вредновања искључиво из позиције морфологије и стила, већ се током свог готово двовековног постојања мењао, прилагођавајући се потребама и захтевима времена. Поједине етапе његовог архитектонског развоја, као и многобројне поправке и преправке, могуће је, захваљујући сачуваној архивској грађи и извештајима у оновременој периодици, доста поуздано

* lazicmir@gmail.com

¹ Студија представља донекле измењени део текста из мастер рада *Црква Светих арханђела Михаила и Гаврила у Пожаревцу*, одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2008. године, пред комисијом коју су чинили: проф. др Мирослав Тимотијевић, доц. др Ненад Макуљевић и доц. др Саша Брајовић.

² На нови методолошки приступ у проучавању сакралне уметности, сагледан из перспективе новије културне историје, који не само што тумачи храм са позиције морфологије и стила већ тежи и да га сагледа у свој својој суштини и сложености, указано је у: М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, Београд, 2008, 10–11.

реконструисати, док се неке само дају наслутити. О самом току и интензитету извршених радова најчешће нема извештаја, али се посредством сачуване преписке између највиших државних и црквених органа — надлежних министарстава и Конзисторије Митрополије београдске са представницима локалних духовних и световних власти, окружним протопрезвитером и начелником Округа пожаревачког — у извесној мери могу сагледати.

Поред морфолошког стране, захваљујући сачуваним архивским изворима, можемо свеобухватније сагледати и унутрашњи живот пожаревачког саборног храма, а такође открити и многобројне узроке и чиниоце, међусобно тесно испреплетене, који су имали пресудну улогу у његовом формалном конституисању и уобличавању. Тако, између осталих, можемо издвојити: богослужбене и функционалне потребе црквене општине и локалне парохијске заједнице, друштвено-политичке оквире, законске регулативе, утицаје високе црквене јерархије, захтеве и схватања највиших представника световних власти, социјалних група и појединаца, материјалне могућности наручилаца, општеприхваћене естетске норме и друге.

Хронолошки преглед архитектонског развоја храма

Када је у питању историјат Саборне цркве у Пожаревцу, најмање сачуваних извора има из њеног најстаријег периода. Ипак, са доста сигурности се може рећи да је храм подигнут 1819, а градња започета, највероватније, лета 1818. године, иницијативом и ктиторством кнеза Милоша.³ Ктиторство Милошево потврђује и извештај Јоакима Вујића, који је, боравећи у Пожаревцу, августа 1826. године, обишао и пожаревачку цркву. За њу каже да је лепа, нова и од камена сазидана, а да „основатељ ове цркве јест Јего Књажеско Сијатељ-

³ У погледу датирања храма најпоузданије податке пружају извештаји из тридесетих година XIX века. Међу њима, једино се у извештају Јосифа Милосављевића, из 1832. године, наводи да је пожаревачка црква грађена „у 1818. лето и 1819“, а да је посвећена „Сошествију светог Духа“ (*Класицизам код Срба*, II, Грађевинарство, Београд, 1967, 206), док се у осталим каже да је храм подигнут 1819. године. Примера ради, у „Списку цркви...“ из 1836. („Списак цркви находећи се у Окружју Пожаревачком, и описаније сваке Цркве по наособ у целом њеном состојанију“, у: *Браничевска епархија у првој половини XIX века*, Пожаревац, 2005, 225) пише да је пожаревачка црква Светих архистратига Михаила и Гаврила подигнута 1819. године; У „Списку цркви трошком његове светлости“ од 19. јануара 1937. (АС-КК-XXXV-867; Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839)*, Београд, 1926, 379) наводи се да је храм Св. архангела Михаила зидан 1819. године, а исте податке садржи и „Списак Цркви трошком његове Светлости у Средоточној Команди сазидане“ од 6. фебруара 1837. године (АС-КК-X-479). Извесне противречности у стручној литератури у овом погледу унео је Миодраг Пурковић (М. Ал. Пурковић, *Пожаревац*, Пожаревац, 1934, 57 фн. 13), који је користио инвентаре из познијег времена (1875), где се као година подизања храма наводи 1824. Иначе, у сачуваним архивској грађи, ова година се помиње још у инвентару за 1868/9. годину (АЕБ, ПП, фасц. 1868–69), да би каснији извештаји из двадесетих година XX века поново указивали на то да је црква саграђена 1819. године (*Извештај о стању парохијских цркава епархије браничевске крајем 1924. године*).

ство Г. Милош,⁴ који је њу сопственим иждивенијем сазидао и украсио.⁵ За разлику од многих задужбина кнеза Милоша за које се знају главни неимари, за пожаревачку цркву може се само претпоставити да је то био неко од водећих Милошевих градитеља, с краја друге и почетка треће деценије 19. века.⁶

Судећи по сачуваним изворима, црква је најпре била посвећена *Силаску Светиој Духа*, односно Светој Тројици, да би средином тридесетих година црквене власти, вероватно по наредби кнеза Милоша, промениле посвету. Тада се у изворима по први пут као патрони храма помињу Свети арханђели Михаило и Гаврило.⁷ О томе јасно сведоче ктиторски натписи на трима звонима пожаревачког саборног храма, изливена 1830. године, која су и данас у богослужбеној употреби. На њима пише да је храм посвећен „Сошествију С: Духа“.⁸ Такође, мало је вероватно да је Јосиф (Јоксим) Милосављевић

⁴ О ктиторској делатности кнеза Милоша в. у: Р. Марковић, *Задужбине кнеза Милоша*, Просветни преглед LVIII/3–5, 121–130; Д. Кашић, *Рад кнеза Милоша на ђодизању и обнови цркава и манасџира*, Гласник Српске православне цркве 10, 267–271; Б. Вујовић, *Умешности обновљене Србије 1790–1848*, Београд, 1986, 108–109; Н. Макуљевић, *Црква у Карановцу — задужбина кнеза Милоша Обреновића*, Рудо Поље — Карановац — Краљево, Краљево, 2000, 283–294.

⁵ Ј. Вујић, *Пушешесџвије ђо Срдији*, Будим, 1828, 26. И поред тога што Вујић наводи да је Милош сопственим трошком подигао и украсио цркву, не зна се поуздано његов ктиторски удео. По свему судећи, он је обезбедио почетна средства за изградњу храма, док су трошкове његовог опремања вероватно сносили црквена благајна и поједини ктитори и приложници — што уосталом сведочи и податак да је крст са *Расџећем* на старом иконостасу приложио извесни Станислав Јовановић (АС-КК-XXXV, 1825, 508; *Класицизам код Срба*, III, Сликаство и графика, Београд, 1967, 180; Д. Фелдић, *Сџари Пожаревац — здања, неимари, жиџељи*, Пожаревац, 1992, 103). С друге стране, подизање цркава није представљало само лични побожни чин кнеза Милоша, већ је у питању био и државно-национални пројекат. Тако је већ од 1816. године у Милошевим благајничким књигама била отворена партија „за оправљање цркава“ (М. Петровић, *Финансије и усџанове обновљене Србије до 1842*, I, Београд, 1897, 715; Б. Вујовић, *Умешности обновљене Србије 1790–1848*, 108). О мотивима ктиторског и приложничког чина кнеза Милоша в. у: Н. Макуљевић, *Црква у Карановцу — задужбина кнеза Милоша Обреновића*, 283–294; М. Лазић, *Кџиџиџори и џриложници срџској кулџури 19. и џочейком 20. века*, Београд, 2006, 647–650. О приватној побожности кнеза Милоша в. у: Д. Страњаковић, *Кнез Милош џрема вери и цркви*, Гласник Српске православне цркве 10, 262–267.

⁶ Б. Несторовић, *Преџлед сџоменика архиџекџуре у Срдији XIX века*, Саопштења Републџчког завода за заштиту споменика културе X (1974), 151, где се као пратомаџстор помиње Тодор, неимар из Пожаревца. О могућим неимарима пожаревачког храма расправљају и: Д. Фелдић, *Сџари Пожаревац — здања, неимари, жиџељи*, Пожаревац, 1992, 107; В. Касалица, „Саборна црква у Пожаревцу“, у: *Сџоменици Смедеревља и Браничева 1*, Смедерево, 1997, 62.

⁷ Црквена слава се славила 8. новембра (Сабор Светог арханђела Михаила) све до 1925. године, када је, након иницијативе Црквене управе и по одобрењу највиших духовних власти, промењен датум њеног прослављања. Од тада се црквена слава прославља 13. јула, када се по црквеном календару слави *Сабор Светиој арханђела Гаврила: Сџоменица џарохије Прве џожаревачке*, без пагинације. О празнику Светих арханђела у црквеном календару: Л. Мирковић, *Хеорџолоџија*, 77–80; Р. Милошевић, *Православна еорџолоџија*, 200–201.

⁸ Тако су представници Општине пожаревачке приликом наруџбине звона за цркву зах-

— који је, као један од највиших представника локалних власти, вероватно имао значајну улогу у изградњи храма — у свом извештају из 1832. године погрешно навео посвету цркве. У њему, као и у натпису на звонима, такође се наводи да је храм посвећен „Сочествију светог Духа“.⁹ Тек у потоњим извештајима, од 1836. године па надаље, наводи се да је црква посвећена Светим арханђелима.¹⁰

Наводно је саграђену цркву, на Благовести 1823. године, осветио тадашњи митрополит српски Агатангел,¹¹ припадник фанариотске црквене јерархије и потоњи васељенски патријарх.¹²

Познато је да су извесни радови на цркви вршени током лета 1832. године. Наиме, у писму упућеном кнезу Милошу Јосиф Милосављевић и Коца Марковић моле кнеза да им пошаље петнаест „дунђера“ потребних за оправку пожаревачке и рукумијске цркве, као и за две куће „кое сад граде се“.¹³ Судећи на основу овог извештаја, у питању је поправка крова, јер обавештавајући кнеза Милоша о набављеном материјалу неопходног за поправку ових цркава, они, између осталог, наводе да другу грађу нису припремили „окром ониј из осипаонички луга проструганиј дасака (и то незнамо оћели, и за са-

тевали да „на сваком звону буде изображено — икона храма стија троици и около надпис...“: АС, ПО, 77/86. Документ је публикован у: Б. Перуничкић, *Град Пожаревац и његово ујравно љодручје*, Пожаревац, 1977, 524–525.

⁹ *Класицизам код Срба*, II, Грађевинарство, Београд, 1967, 206. Поред наведених извора, у вези са питањима првобитне посвете храма, треба узети у обзир и то да је празник Силаска Светог духа, односно Света Тројица, градска слава, поводом које се одржава и свечана литија. Поред тога, и данас се у лунети западног портала налази представа Свете Тројице, насликана у виду тројице анђела. Иако је представа новијег датума, она, по свему судећи, представља одраз првобитног сликарства у лунети. О празнику Свете Тројице и његовом литургијском прослављању в.: Л. Мирковић, *Хеорјолоија или истјоријски развијак и дојослужене љразника љравославне истјочне цркве*, Београд, 1961, 227–238; Р. Милошевић, *Православна георјолоија*, Смедерево, 2004, 144–150.

¹⁰ „Списак цркви находећи се у Окружју Пожаревачком, и описаније сваке Цркве по наосод у целом њеном состојанију“, у: *Браничевска ејархија у љрвој љоловини XIX века*, 225; *Сјисак цркви љрошком њејове светљосџи*, од 19. јануара 1937: АС-КК-XXXV-867; Т. Р. Ђорђевић, *Архивска љрађа за насеља у Срдији у време љрве владе кнеза Милоша (1815–1839)*, 379; *Сјисак Цркви љрошком њејове Светљосџи у Средојточној Команди сазигане*, од 6. фебруара 1837. године: АС-КК-Х-479.

¹¹ П. Момировић, *Истјорија Браничевске ејархије*, Браничевски весник VII (март–април), 60. Иначе, у архивској грађи овај податак се појављује тек двадесетих година XX века. Тако се у летопису (*Сјоменица љарохије Прве љожаревачке*), обновљеном средином треће деценије, каже да је црква освећена на Благовести 1823. године, а исто тако пише и уосталим извештајима из тог времена (*Извешџај о сџању љарохијских цркава ејархије браничевске концем 1924. љодине*). Зато овај податак треба прихватити са извесном резервом.

¹² Ђ. Слијепчевић, *Истјорија Срјске цркве*, II, Београд, 1991, 311.

¹³ *Класицизам код Срба*, II, Грађевинарство, Београд, 1967, 201; Т. Ђорђевић, *Архивска љрађа за занаете и еснафе у Срдији*, Београд, 1925, 47.

му Пожаревачку цркву доста бити)“, као и то да ће након пољских радова нађавити више материјала за покривач цркве пожаревачке и рукомијске.¹⁴

Четрдесетих година Општина пожаревачка је имала намеру да прошири храм изградњом звоника на западној страни, будући да је дрвена звонара која се налазила испред цркве била у веома лошем стању.¹⁵ Изненадна смрт седмогодишњег Живка Савића, марта 1844. године, убрзала је тај процес. Тада су се његова мајка Живана, супруга почившег Ђорђа Савића, и Сава, син Мите Савића, покојников брат од стрица, обавезали да ће заједнички финансирати изградњу звоника и продужење женске припрате. Њихов услов био је тај да им се омогући подизање породичне гробнице испред цркве, која би након проширивања храма била смештена у његовој припрати.¹⁶ Добивши благослов од Конзисторије и митрополита Петра, као и дозволу од световних власти, протопрезвитер пожаревачки Јосиф Стефановић је у сагласности са челним људима Општине пожаревачке упутио молбу Конзисторији у којој је изразио жељу да им „мајстор“ Јохан Кригер „план за поменутиј торањ и паперту начини“, тражећи да он „буде по првом плану цркве београдске“.¹⁷ И поред тога што је пројекат доградње храма убрзо био урађен, до његове реализације заправо никада није ни дошло, док је читав догађај везан за оставштину добио судски епилог, који је трајао готово читаву деценију.¹⁸

Средином педесетих година XIX века црква је у структурном и просторном погледу доживела и најзначајније измене.¹⁹ Пре почетка реализације самих радова, међутим, требало је добити одговарајуће дозволе од надлежних црквених и државних институција, што је знало да потраје. На основу сачуване архивске грађе, познато је то да је након опозива завештања Живане и Саве Савића, с јесени 1853. године, Општина пожаревачка покренула ини-

¹⁴ *Класицизам код Срба*, II, Грађевинарство, Београд, 1967, 201.

¹⁵ У стању првобитне звонаре сликовито говори извештај протопрезвитера Јосифа Стефановића од 22. маја 1844. године. У њему се, између осталог, каже да је звонара истог дана, око десет сати, пала под дејством снажног ветра. О томе, као и самом опису звонаре: *Ваше Високојреосвјашченство Милостиивејшиј наш архи-йасиирју!*, № 64, 22. маја 1844: АС, МБ, год. 1844, № 557.

¹⁶ *Ваше Високојреосвјашченство Милостиивејшиј наш Архи-йасиирју!*, № 30, 21. марта 1844: АС, МБ, год. 1844, № 278; *Прошјојереју Пожаревачком*, Е№ 279, 31. марта 1844: АС, МБ, год. 1844, № 279; *Пожаревачком Прошјојрезвиџеру*, Е№ 280, 31. марта 1844: АС, МБ, год. 1844, № 280; *Пречестїијејшој Архидијејезној Консистиорији*, П№ 448, 1. априла 1844: АС, МБ, год. 1844, № 324, *Пойечийелству Просвешченија*, Е№ 350, 14. октобра (?) 1844: АС, МБ, год. 1844, № 350.

¹⁷ *Ваше Високојреосвјашченство Милостиивејшиј наш Архи-йасиирју!*, № 30, 21. марта 1844: АС, МБ, год. 1844, № 278.

¹⁸ *Извешїај засїиуника цркве у Пожаревачком суду од 05. јула 1850. іодине*: АЕБ, ПП, фасц. 1850, где је опширно представљен читав историјат судског спора у вези за завештањем Савићевих.

¹⁹ Пурковић је користећи поједине извештаје (*Инвенїар нейокреїної имања цркве Пожаревачке, храма Свїаїших Архисїрайїиїов за рачунску 1868/9 іог.*: АЕБ, ПП, фасц. 1868–69) погрешно усвојио 1854. годину као годину изградње звоника (М. Ал. Пурковић, *Пожаревац*, Пожаревац, 1934, 58).

Конзисторија је, марта 1856. године, обавестила протопрезвитера пожаревачког да је добила од Министарства унутрашњих дела тражени план и предрачун трошкова за цркву.²⁵ Приметивши да је предрачун трошкова за 2000 талира већи од очекиваног, Конзисторија је обавестила протопрезвитера пожаревачког да „не може дати одобрења на трошкове из црквене касе без предходног мњенија дотичне општине, као што и ова не сме чинити знатније расходе без Конзисторијалног одобрења.“ Конзисторија је, такође, приметила да је по плану торањ сувише висок и да би мањи био уједно сврсисходнији и јефтинији, као и то да јој није познато да ли је набављени материјал, који је по предрачуну коштао 1337 т. сребра, плаћен из црквене касе или не, и „колико мисли општина жертвовати из црквене касе на зидање торња, изузевши издатак на цигле и песак.“²⁶

Уважавајући мишљење тамошњег окружног инжењера, Августа Ланга,²⁷ који се изјаснио „да мањиј торањ не би био сходан за цркву Пожаревачку, него што је начертан“, Општина је дозволила новчани издатак назначен у предрачуну, што је потом одобрила и *Конзисторија*.²⁸ Поред тога, проследивши планове „што су јој од Попечителства достављени“, Конзисторија је препоручила да „инџинир види да ли је по оном од ови планова, које је одобрен од стране Попечителства, висина сходна цркви“²⁹, а уједно је дала и упутства у вези са одржавањем лицитације: „[...] држите лицитацију, почињући од цене у предрачуну на ниже па ко узме најевтинијом ценом, с оним учините уговор и дело започните. Ако нико не хтене јевтиније, оно уступите по цени у предрачуну назначеној. Ако нико не би хтео узети посо ни том ценом, онда јавите то обстојателство Конзисторији.“³⁰ С друге стране, одговарајући на молбу Општине пожаревачке „да скине стариј кров и терет с црквени сводова, па да постави другиј новији лакшиј“, Конзисторија је указала да би најпре било неопходно „промислити се о начину, како ће новиј кров довести у сагласије са висином звонаре“, као и „известити се и о том, да се не оштете сводови црквени приликом скидања терета, који лежи на њима, као што је то при једној цркви догодило се“, па јој тек онда послати на разматрање.³¹

Како је по примедби окружног инжењера у одобреном плану торањ био нижи него што је требало, Конзисторија је проследила Министарству унутрашњих дела молбу Општине пожаревачке да звоник зидају по другом пла-

ла 1855: АС, МПс, I 92/1856, № 423).

²⁵ *Пречесѣиѣшиј Проѣјереј!*, К№ 160, 14. марта 1856: АЕБ, ПП, фасц. 1855–56.

²⁶ *Исѣо*.

²⁷ У преписци се експлицитно не помиње име инжењера, али је познато да је Август Ланг лета 1855. године, као пожаревачки „Окружни инџинир“, израдио предрачун за оправку цркве у Кисилеву: *Високославному Појечийељсѣву Просвешѣенија, Начелниѣво Окружија Пожаревачкој Извесѣије*, № 7221, 7. септембра 1855; АС, VII 13, № 1052.

²⁸ *Пречесѣиѣшиј Проѣјереј!*, К№ 200, 28. марта 1856: АЕБ, ПП, фасц. 1855–56.

²⁹ *Исѣо*.

³⁰ *Исѣо*.

³¹ *Исѣо*.

ну, која је истовремено — уз одговор „да је и тај другиј план добар и да се може по њему зидати, само да ће нужно бити оно куде на торњу у нечем дотерати, које може и тамошњи инџинир поправити“ — у прилогу послала и нацрт решења завршне конструкције звоника.³²

Тек након свих наведених припремних радова, које су наметале тадашње законске регулативе, приступило се изградњи самог звоника. Будући да, још увек, није пронађена архивска грађа која би осветлила сам ток и интензитет радова, може се претпоставити да су они започети 1856. године, али да нису завршени исте године.³³ То потврђује и извештај из *Србских новина* од 1. децембра 1859. године, у коме се, између осталог, каже: „По својим побожним чувствима општина пожаревачка сагласила се пре две године, те је призидала уз своју цркву сразмеран тороњ, покривши му врх тенећком. На жалост дунуо је ових дана силан ветар и разнео овај покривач тако да је сва јужна страна откривена.“³⁴ Судећи по овом извештају, законски прописи о изградњи и обнови цркава нису у потпуности испоштовани, јер као главни разлог откривања торња аутор текста наводи да се „по наводу себичних старешина — грађење торња будикоме поверило, без лицитације и без сваког надзиравања, те је зато торањ тако слабо и рђаво израђен, а стао нас је 1.200 # цес.“³⁵

Што се пак тиче осталих грађевинских радова на цркви, тешко је са сигурношћу рећи да ли је овом истовремено са радовима на звонику измењена и кровна конструкција над првобитним делом храма.

Шездесетих година је такође било извесних преправки на самом храму. Прослеђујући извештај протопрезвитера пожаревачког о стању цркве, у коме се каже „да се с дана надан све већма руши започета и недоправљена тамошња црква“ и одлуку Општине пожаревачке „да се у поменутој цркви како молерај тако и столови и сам покривач оправи онако, као што изискује потреба и пристојност“ — која је у ту сврху „преко тамошњег некога мајстора дала направити предрачун — Конзисторија је обавестила Министарство просвете и црквених дела да ће по том предрачуну оправка коштати 144 # цес и 50 љ, и уједно „моли Г. Министра, да дозволи одобрити, да се из касе црквене речена сума на оправку поменуте цркве издати може.“³⁶ Реагујући на захтев Конзисторије, Министарство је 4. јуна исте године одобрило тражени новчани издатак из црквеног капитала,³⁷ али до реализације радова, изгледа, није дошло, будући да је Општина следеће године тражила од надлежног ин-

³² *Пречесїѣијшиј Проїшојереј!*, К№ 302, 24. априла 1856: АЕБ, ПП, фасц. 1855–56.

³³ *Описаније цркве Пожаревачке у Окружју ѿжаревачком и сїисак њених сїивари*, 18. фебруара 1857, АЕБ, ПП, фасц. 1936 — препис оригинала, који се налази у архиви Српске Патријаршије за годину 1859, Фас. IV, ред. бр. 68).

³⁴ *Србске новине* XXVI/17, уторак, 1. децембар 1859, 78.

³⁵ *Исїо*, 78.

³⁶ *Госїодину Минисїру Просвєте и црквени Дела*, К№ 1412, 22. маја 1864: АС, МПс, III 511/1865, №1576.

³⁷ *Госїодину Минисїру Просвєте и црквени Дела*, 4. јуна 1864: АС, МПс, III 511/1865, №1576.

жењера³⁸ нови предрачун трошкова, који је овог пута износио 20.000 гроша чаршијских.³⁹ Иако је на молбу Општине, коју је министарству проследила Конзисторија, Министарство просвете и црквених дела 18. јуна дало свој пристанак,⁴⁰ по свему судећи ни тада предвиђени радови нису извршени, с обзиром на то да је 6. јула 1866. године Начелништво окружја пожаревачког тражило од надлежног Министарства одобрење новчаног издатка из црквене касе у износу од 19.723,5 чаршијских гроша, колико је уговорено са мајстором Мирчом Трајковићем на лицитацији одржаној претходног дана.⁴¹

Да ли су, и у ком обиму, претходно наведени радови извршени, и шта се под њима подразумевало, не може се поуздано рећи, али је, на основу извештаја протојереја пожаревачког од 5. јуна 1871. године, познато да је тада „црква Пожаревачка у таквом стању на крову и изнутра да је што пре нужно оправити.“⁴² Због тога је истоимена општина тражила преко Конзисторије одобрење од Министарства просвете и црквених дела да се за њену оправку утроши 10.000 гроша чаршијских из касе црквене,⁴³ што јој је дотично министарство званичним актом од 12. јуна исте године и одобрило.⁴⁴ Четири године након тога, јавила се потреба и за оправком звоника, која би према предрачуну коштала 8.064 гроша чаршијска. Прослеђујући овај акт Министарству просвете и црквених дела, Конзисторија је тражила од министра „да изволи овај издатак из касе црквене одобрити на казану целъ и акта јој повратити“⁴⁵, на шта јој је, два дана касније, од дотичног министарства сти-гао позитиван одговор.⁴⁶

Следећи помен о интервенцијама на цркви јавља се тек деведесетих година деветнаестог века. Наиме, након разорног земљотреса који је задесио овај крај, у пролеће 1893. године, када су многе цркве у широј околини страдале,⁴⁷ на храму су се појавиле пукотине које ће и убудуће представљати ве-

³⁸ По свему судећи, у питању је Ф. Зелени, који се потписао као инжењер на документу из наредне године везаном за оправку пожаревачке цркве (*Господину Министру Просвете и Црквени дела*, Г№ 285, 6. јула 1866; АС, МПс, III 511/1865, № 1519).

³⁹ *Г. Министру Просвете и Црквени Дела*, К№ 1685, 14. јуна 1865; АС, МПс, III 511/1865, № 1519.

⁴⁰ *Ејархијској деоџрадској консисторији*, № 1519, 18. јуна 1865; АС, МПс, III 511/1865, № 1519.

⁴¹ *Господину Министру Просвете и Црквени Дела*, Г№ 285, 6. јула 1866; АС, МПс, III 511/1865, № 1519.

⁴² *Господину Министру Просвете и Црквени Дела*, К№ 2291, 9. јуна 1871; АС, МПс, год. 1871, V 6.

⁴³ *Истио*.

⁴⁴ *Конзисторији јейархије деоџрадске*, № 2361, 12. јуна 1871; АС, МПс, год. 1871, V 6.

⁴⁵ *Господину Министру Просвете и Црквени Дела*, К№ 5155, 3. новембра 1875; АС, МПс, XII 71/1875.

⁴⁶ *Конзисторији јейархије деоџрадске*, П№ 6525, 5155, 3. новембра 1875; АС, МПс, XII 71/1875.

⁴⁷ *Пречесњејши њрошјереј*, ЕБр. 1181, 16. јула 1893; АЕБ, ПП, фасц. 1893. У акту се наводи да се свештеници постарају да се што пре оправе страдале цркве у Кушиљеву, Породину, Четережу и Жабарима.

лику опасност по стабилност објекта. Том приликом су, да би се спречило даље урушавање храма, постављене гвоздене затеге, док су видљиве пукотине прекривене слојем малтера.⁴⁸

На основу доступне архивске грађе сазнаје се да су радови на санацији и архитектонском уређењу храма интензивирани двадесетих година XX века. За разлику од многих православних храмова који су страдали током краткотрајне аустроугарске и двоипогодишње бугарске окупације у току Првог светског рата, Саборна црква у Пожаревцу није доживела такву судбину,⁴⁹ али су нестабилност објекта и зүд времена захтевали повремене интервенције мањег или већег обима. Већ од 1920. године у склопу свеобухватног уређења црквене порте, помињу се узгред и радови на цркви,⁵⁰ да би се 24. јуна 1922. године, дан након земљотреса, појавиле пукотине на луку који у унутрашњости храма повезује сводове.⁵¹ Тог дана је, на позив надлежног протојереја, инжењер Окружне грађевинске секције Свет. Илић прегледао цркву и наредио „да се обије сав малтер на том делу лука (на коме се пукотине појавиле и малтер отпао) и да се Секција одмах по обијању малтера о томе извести.“⁵² Након обијања малтера, два дана касније, Свет. Илић је у својству надлежног инжењера на лицу места направио извештај на основу кога је ураћен нацрт санације.⁵³ Извођач предвиђених радова је био грађевинар Филип Пфаф, а цена тих радова у предрачуну износила 2.760 динара.⁵⁴

Санацијом овог лука, међутим, није у потпуности била решена стабилност објекта. Стога је на седници Управе Саборне цркве, одржане 22. новембра исте године, на основу извештаја тјутора Ивана Ж. Стокића о стању храма, одлучено је да се позове архитекта Света Илић како би извршио потребан преглед и како би се утврдило „какве су оправке потребне“, као и то да се „конкурсом позову грађевинари, који ће цркву потпуну прегледати и дати своје цене за потребну оправку“.⁵⁵ На седници одржаној 21. фебруара 1923. године решено је да се „путем огласа распише лицитација за оправку цркве споља“ која би требала да се одржи 25. марта.⁵⁶ О самој лицитацији,

⁴⁸ *Сјоменица парохије Прве ѱожаревачке, без пагинације; Технички извештај уз ѱројекат за ојправку и обезбеђење сћаре саборне цркве у Пожаревцу*: АЕБ, ПП, фасц. 1836.

⁴⁹ *Сјоменица парохије Прве ѱожаревачке, без пагинације.*

⁵⁰ *У Рачуну расхода за 1920. ѱодину* стоји да је за оправку цркве утрошено 2.783 динара: АЕБ, фасц. 1919–1924.

⁵¹ *Окружна грађевинска секција Окружном ѱрошћи*, бр. 1308, 24. јуни 1922. године: АЕБ, фасц. 1919–1924.

⁵² *Исћо.*

⁵³ *Окр. Грађевинској секцији Пожаревац*, 26. јун 1922, године: АЕБ, фасц. 1919–1924.

⁵⁴ *Рачун за Прошћу Окрућа ѱожаревачкој*, 1. јул 1922. године, АЕБ, фасц. 1919–1924. Да су радови извршени на основу овог предрачуна, потврђује одлука министра вера да одобри тражени издатак: *Прошћонамеснику Окрућа ѱожаревачкој*, бр. 3879, 30. маја 1924, године: АЕБ, фасц. 1919–1924.

⁵⁵ *Зайисник седнице ујраве сћаре ѱожаревачке цркве*, 12. новембра 1922. године у Пожаревцу: АЕБ.

⁵⁶ *Зайисник III седнице ујраве саборне ѱожаревачке цркве држане 21. фебруара 1923. ѱод.:*

као и о грађевинарима који си на њој учествовали за сада нема података, али је познато да је одлуком Управе Саборне цркве одлучено да се посао уступи Филипу Пфафу.⁵⁷ Изгледа да су том приликом извршени и додатни радови, јер се Филип Пфаф накнадно обратио Управи Саборне цркве са молбом да му се „плати оно што је израдио а није у предрачуну“, која је тада одлучила да се наведени радови исплате у складу са извештајем и проценом Комисије за пријем изведених радова.⁵⁸

Опсежан систем радова спроведен је у току лета 1925. године, када је поред рестаурације црквене куће извршена и обнова горњег дела звоника цркве.⁵⁹ За извршење ових радова, према раније урађеном плану и предрачуну, расписан је конкурс у локалном листу *Грађанин*, а поред многобројних понуда Управа Саборне цркве је одлучила да посао повери предузимачима Добривоју Добријевићу и Дамњану Јеремићу, чија је цена у предрачуну износила 67.000 динара, с тим да квалитет и ток радова надгледа и контролише надзорни инжењер.⁶⁰ Такође је тада установљена и *Комисија за оцену материјала* састављена од свештеника Владимира Цветковића, Данила Радовановића и Милије Милојковића.⁶¹ Да ли је заиста приликом извођења ових радова, како то пише у летопису, стари црквени торањ замењен новим или је само рестауриран, не зна се поуздано, осим што је познато да је тада на звонику храма истовремено стари лимени кровни покривач замењен новим.⁶²

Наредних година није било обимних радова, осим мањих преправки због одржавања храма.⁶³ Тако је јуна 1927. године старешина Саборне цркве, поред радова на црквеној кући, предложио и оправку олука на храму,⁶⁴ да би априла следеће године прота Милан Бранковић покренуо иницијативу да се црква поправи, наводећи притом да је „кров од последње олује откривен, баскије да се поправе, олуци и басамаци и то све по предрачуну и плану, састављеном од инжењера.“⁶⁵ Како се нико није јавио „са офертом за оправку

АЕБ.

⁵⁷ *Зайисник 8. седнице управе Саборне ђожаревачке цркве држане 14. маја њ. ѓ.*: АЕБ.

⁵⁸ *Зайисник 11 седнице црквеној одбора држане 3. септѓ. 1923. ѓ.*: АЕБ.

⁵⁹ У *Летѓопису (Ѓѓоменица ѓарѓхије Прве ѓожаревачке*, без пагинације) пише да је 1925. године „старо куде“ замењено новим.

⁶⁰ *Зайисник 3-ће седнице управе ѓожарев. Саборне цркве одржане 13. аѓприла 1925. ѓод:* АЕБ.

⁶¹ *Исѓѓо.*

⁶² *Зайисник 4-ѓе седнице управе ѓожарев. Саборне цркве одржане 4. октѓобра 1925. ѓод:* АЕБ. На овој седници је одлучено да се лицитација одржи 5/18. октобра, на којој би се продао стари „плех скинут при оправци торња старе цркве.“

⁶³ Следеће, 1926. године, цркву је погодио гром, али није начинио веће материјалне штете, а убрзо потом је постављен громобран: *Зайисник 3-ће седнице држане 2–15 јуна 1926. ѓодине у Пожаревцу:* АЕБ; *Ѓѓѓоменица ѓарѓхије Прве ѓожаревачке*, без пагинације.

⁶⁴ *Зайисник I седнице држане 4/17 јуна 1927. ѓ. У Пожарев.:* АЕБ.

⁶⁵ *III Седница Управе Саборне ѓожаревачке цркве одржане 10 аѓприла 1928 ѓодине:* АЕБ.

цркве и олука“, Управа цркве је одлучила да се о томе извести Духовни суд и да се тражи „да се нова оправка изврши путем режије.“⁶⁶

Будући да спроведени радови двадесетих година XX века нису обезбедили црквени објекат од даљег урушавања, већ су се нове пукотине и даље појављивале, интензивније, Црквена општина је одлучила да се уради пројекат оправке и осигурања Саборне цркве, а израду техничког елабората⁶⁷ је поверила Светиславу Симићу, тамошњем грађевинском инжењеру, који је такође урадио и нацрт новог западног портала. Након увида у израђени технички елаборат, суд општине града Пожаревца је 26. маја 1936. године издао грађевинску дозволу Епархији браничевској, којом су дозвољени радови на санацији храма под условима „да се црква оправи и обезбеди по приложеном плану, техничком опису и статичком прорачуну, и учињеним примедбама од Министарства грађевина“, као и „да се приликом израде тротоара његова нивелета подеси тако, да се на олтарској апсиди оствари сокл од најмање 30 см, са чиме би под олтарске апсиде био изнад тротоара.“⁶⁸

Следећег дана послато је одобрење Министарства правде у коме се каже „да се може извршити оправка старе цркве у Пожаревцу, која се има извести у свему по прегледаном и одобреном техничком елаборату од стране г. Министра грађевина, под бр. 19085. од 27-V-936. г.“⁶⁹ Затим је стигло и званично одобрење Епархијског управног одбора Епархије браничевске да се стара црква може оправити у складу са наведеним условима у техничком елаборату, а исти Одбор је потом од патријаршијског управног одбора затражио дозволу за коришћење црквеног капитала.⁷⁰ Добивши позитиван одговор, Епархијски управни одбор, којим је председавао епископ Венијамин, обавестио је пожаревачког архијерејског намесника да је Црквеној општини у Пожаревцу одобрено да из капитала „Старе пожаревачке цркве“, који се налазио у „приплоду“ код Државне хипотекарне банке, може подићи 43.835 динара, као и 72.000 из Поштанске штедионице у Београду, тако да укупну суму новца, у износу од 115.835 динара, може утрошити на реновирање и обезбеђење Саборне цркве у Пожаревцу према одобреном техничком елаборату.⁷¹

Поштујући даље законску процедуру, Управни одбор Црквене општине је потом објавио оглас у *Грађанину* у коме се наводи да ће Црквена општина у Пожаревцу „извршити путем јавне лицитације обезбеђење и реновирање

⁶⁶ Зайисник IV седнице управе Саборне цркве држане 1 јула 1928 г. у Пожаревцу: АЕБ.

⁶⁷ Технички елаборат садржи: *Предрачун радова на осигурању и оправци старе саборне цркве у Пожаревцу, Технички извештај уз пројекат за оправку и обезбеђење старе саборне цркве у Пожаревцу, Статички прорачун уз пројекат оправке и осигурања старе саборне цркве у Пожаревцу и Ситуациони план*: АЕБ, фасц. 1936.

⁶⁸ *Грађевинска дозвола Епархији браничевској*, бр. 11461, 26. маја 1936. год.: АЕБ, фасц. 1936.

⁶⁹ Бр. 54128, 27. маја 1936: АЕБ, фасц. 1936.

⁷⁰ *Архијерејском намеснику Пожаревац*, бр. 1885, 17. јуна 1936. у Пожаревцу: АЕБ, фасц. 1936.

⁷¹ *Архијерејском намеснику Пожаревац*, бр. 2557, 20. јула 1936: АЕБ, фасц. 1936.

Саборне цркве по одобреним плановима“, као и да ће улазна врата заменити „порталом од тесаног камена.“⁷²

На објављени конкурс јавила су се четворица предузимача. Најпре се јавио Алекса Турбин, инжењер и власник грађевинског предузећа из Београда, са ценом од 88.500 динара,⁷³ затим Пожаревљани Душан М. Стевић, чија је цена била 12,25% мања од предрачунске суме (84.093,45 динара),⁷⁴ Милован Стевић, са ценом 7% нижом од предрачунске (89.124,45 динара)⁷⁵ и Франц Хонауер, који је пристао да изврши наведене радове за предрачунски износ.⁷⁶

На седници Управног одбора⁷⁷ одржаној 17. августа одлучено је да се нова понуда Алексе Турбина у износу 84.000 динара неће узимати у обзир, зато што је задоцнила,⁷⁸ а да се посао повери предузимачу Душану М. Стевићу из Пожаревцу по понуђеној цени.⁷⁹ Тада је изабран и Режијски одбор, у чији састав су ушли старешина цркве, Драг. Маринковић, Слава Девић и Ђорђе Наумовић, са задатком да у име Управног одбора, заједно са надзорним инжењером, руководи пословима везаним за опаравку храма. За надзорног инжењера Управни одбор је том приликом изабрао Светислава Симића, одредивши му хонорар од 5.000 динара „за вршење те дужности, као и за израђени план и предрачун за обезбеђење Саборне цркве.“⁸⁰ Ове одлуке Управног

⁷² *Грађанин*, број 64, четвртак 13. августа 1936. године, 4. Исти оглас штампан је и у претходна два броја, 6. и 9. августа.

⁷³ Понуда Алексе П. Турбина, 13. августа 1936: АЕБ, фасц. 1936; *Зайисник бр. 43 XIII–ше седнице Управног Одбора Црквене Ойшћине Пожаревачке, одржане на дан 17 августа 1936 год.*: АЕБ, фасц. 1936.

⁷⁴ Понуда Душана М. Стевића, 16. августа 1936: АЕБ, фасц. 1936; *Зайисник бр. 43 XIII–ше седнице Управног Одбора Црквене Ойшћине Пожаревачке, одржане на дан 17 августа 1936 год.*: АЕБ, фасц. 1936.

⁷⁵ Понуда Милована Стевића, 16. августа 1936: АЕБ, фасц. 1936; *Зайисник бр. 43 XIII–ше седнице Управног Одбора Црквене Ойшћине Пожаревачке, одржане на дан 17 августа 1936 год.*: АЕБ, фасц. 1936.

⁷⁶ Понуда Франца Хонауера, 16. августа 1936: АЕБ, фасц. 1936; *Зайисник бр. 43 XIII–ше седнице Управног Одбора Црквене Ойшћине Пожаревачке, одржане на дан 17 августа 1936 год.*: АЕБ, фасц. 1936.

⁷⁷ Чланови Управног одбора били су: Д. Богојевић, председник, Сл. Девић, Драг. Матејић, Драгутин Маринковић, Влада Стојадинович, Ђорђе Наумовић, Сава Стојановић, Свет. Ђ. Врдановић, Никола Милић и Живко Грујић: *Зайисник бр. 43 XIII–ше седнице Управног Одбора Црквене Ойшћине Пожаревачке, одржане на дан 17 августа 1936 год.*: АЕБ, фасц. 1936.

⁷⁸ Телеграм са новом понудом Алексе Турбина примљен је 17. августа у 11 сати: АЕБ, фасц. 1936.

⁷⁹ *Зайисник бр. 43 XIII–ше седнице Управног Одбора Црквене Ойшћине Пожаревачке, одржане на дан 17 августа 1936 год.*: АЕБ, фасц. 1936. Занимљиво је мишљење председника Управног одбора, Д. Богојевића, који указује „да би требало усвојити понуду А. Турбина, с обзиром на његову стручност и важност самог посла, и ако је он скупљи.“

⁸⁰ *Зайисник бр. 43 XIII–ше седнице Управног Одбора Црквене Ойшћине Пожаревачке, одржане на дан 17 августа 1936 год.*: АЕБ, фасц. 1936.

одбора одобрио је потом Епархијски управни одбор, упутивши архијерејском намеснику посебно решење о томе.⁸¹

Убрзо након што су започели грађевински радови на санацији храма приступило се одабиру мајстора за израду новог западног портала, који је осмислио и чији је план нацртао надлежни инжењер Светислав Симић. Стога се Црквена општина у Пожаревцу 2. септембра обратила каменоресцима, Тодору Живадиновићу и Драгољуду Марјановићу, са молбом да код Светислава Симића проуче цртеже за портал, и после тога поднесу своје понуде за његову израду, обавестивши их, притом, да је за тај посао Црквена општина одредила највишу суму новца од 20.000 динара.⁸²

Посао је поверен Драгољуду Марјановићу, каменоресцу из Пожаревца, који се у својој понуди обавезао да ће према поднесеној скици надзорног инжењера израдити портал од камена пешчара за цену од 18.000 динара, а да ће му новац за то бити исплаћен у три рате.⁸³

Захваљујући исцрпним извештајима Колаудирајуће комисије⁸⁴ за преглед извршених радова, познато је да је предузимач Душан М. Стевић радове на санацији храма започео 31. августа, а привео крају 28. новембра 1936. године.⁸⁵ У односу на радове предвиђене предрачуном, и поред извесних измена у току њиховог извођења,⁸⁶ Комисија је, уз ситне примедбе, констатовала

⁸¹ *Епархијски Управни одбор Архијерејском намеснику*, бр. 2789, 24. августа 1936: АЕБ, фасц. 1936.

⁸² *Каменоресцима јосћ. Тодору Живадиновићу и Драгољуду Марјановићу*, бр. 78, 2. септембра 1936: АЕБ, фасц. 1936.

⁸³ У првобитној понуди од 15. септембра мајстор је тражио 18.500, да би недељу дана након тога спустио цену на 18.000 динара (*Понуда Црквеној управи у Пожаревцу*: АЕБ, фасц. 1936).

⁸⁴ На основу молбе извођача радова Душана Стевића и каменоресца Драгољуба Марјановића да се одреди колаудирајућа комисија за преглед радова, Епархијски управни одбор је за чланове ове комисије изабрао: Драгољуба Поповића, протојереја и члана Црквеног суда, Миту Богојевића, потпредседника Епархијског управног одбора и инжењера кога је имао да одреди Технички одељак у Пожаревцу (*Епархијски управни одбор Архијерејском намеснику*, бр. 3919, 11. јануара 1937: АЕБ, фасц. 1936).

⁸⁵ Посао је, у ствари, био завршен још 28. октобра, изузев облагања западног ризалита терановом, као и облагања степеница вештачким каменом, који се нису могли завршити пошто је од 26. октобра до 20. новембра постављан камени портал (*Пројекат колаудовања извршених радова на ојравици и обезбеђењу старије саборне цркве у Пожаревцу*: АЕБ, фасц. 1936).

⁸⁶ *Обрачун стварно извршених радова на ојравици старије пожаревачке саборне цркве*: 1. копање земље, 2. проширење темеља, 3. израда тротоара, 4. израда горњег серклажа, 5. зидање оцака у олтару, 6. оправка крова, 7. крпљење унутрашњих зидова, 8. малтерисање споља, 9. сокле од вештачког камена, 10. скидање и намештање олука, 11. скидање и намештање лима на венцима, 12. покривање калкана, 13. опшивање оцака лимом, 14. скидање и намештање одводних цеви, 15. наставка гвожђа и арматуре, 16. арматуре узенгија, 17. наставка слободних затега, 18. наставка слободних контра-греда, 19. подупирање цркве, 20. бојење крпежа, 21. опшивање венца на калкану, 22. опшивање прозора лимом, 23. опшивање прозора звоника, 24. опшивање прозора у хору, 25. покривање удубљења лимом, 26. подест степеница од вештачког камена, 27. израда малих степеница, 28. обла-

да су радови солидно и у одговарајућем року изведени, те се као такви могу примити од предузимача. Стварна вредност извршених радова износила 92.947,62 динара.⁸⁷

Комисија је, поред извршених грађевинских радова, прегледала и новопостављени портал, као и западна улазна врата од храстовине, која је урадио столар Стеван Стаменковић из Пожаревца за 3.200 динара.⁸⁸ У писменом извештају од 15. јануара 1937. године она је установила да је портал изведен у складу са скицом и „саветима надлежних органа, стручно, лепо и солидно, те се као такав може од извођача примити,⁸⁹ а исто тако и храстова врата. Тиме, међутим, није био завршен и читав процес правно-техничке природе, већ је по закону морало проћи шест месеци од завршетка радова, када је, на захтев извођача, Епархијски управни одбор образовао Суперколаудирајућу комисију,⁹⁰ чији су чланови, заједно са извођачима радова, 20. маја исте године, потписали Протокол суперколаудовања,⁹¹ чиме је посао и коначно био закључен.

Каснији радови нису били већег обима, али су периодично спровођени у циљу одржавања храма. Године 1944, приликом ослобађања града од Немаца, извесну штету је причинила једна бомба која је из руског авиона пала у непосредној близини цркве, проузроковавши оштећења на западном делу храма, пре свега портала, као и раздијање стакла на прозорима. Стакло је убрзо замењено, али је портал дуже година остао непоправљен.⁹² Могуће је да су оштећења санирана 1954. године, када су, како се наводи у летопису, извршене оправке и „оправљено и офарбано куде Саборне цркве.“⁹³ Мањи радови на храму спроведени су и 1962. године, када су офарбани звоник и прозори. Потом је, 1967. године урађена дренажа и постављен бетонски тротоар око цркве,⁹⁴ да би 1972. године, када су поред фарбања звоника урађене нове стенице од вештачког камена пред западним улазом у храм, постављени и нови олуци и извршени остали неопходни лимарски радови.⁹⁵ Године 1975.

гање великих степеница вештачким каменом, 29. бојење шалона масном бојом два пута, 30. бојење прозора са китовањем, 31. бојење врата два пута, 32. бојење шалона кудета, 33. проширење рова око цркве са шарпирањем паушално — 5. јануара 1937, у Пожаревцу: АЕБ, фасц. 1936.

⁸⁷ *Протокол колаудовања извршених радова на ојравци и обезбеђењу сѣаре саборне цркве у Пожаревцу*: АЕБ, фасц. 1936.

⁸⁸ *Протокол колаудовања радова на исиоруци хрстѣових врати на сѣарој саборној цркви у Пожаревцу*, 15 јануара 1937: АЕБ, фасц. 1936.

⁸⁹ *Истио*.

⁹⁰ Суперколаудирајућу комисију су сачињавала следећа лица: протојереј Драгољуб Поповић, члан Црквеног суда из Пожаревца, адвокат Димитрије Богојевић, потпредседник Епархијског управног одбора и инжењер из Техничког одеља (*Епархијски Управни одбор Архиепископском намеснику*, др. 1305, 14. маја 1937: АЕБ, фасц. 1936).

⁹¹ *Протокол сѣерколаудовања*, 20 маја 1937: АЕБ, фасц. 1936.

⁹² *Сѣоменица ѣарохије Прве ѣожаревачке*, без пагинације.

⁹³ *Истио*.

⁹⁴ *Истио*.

⁹⁵ *Истио*.

оправљен је искривљени крст на цркви.⁹⁶ Исте године оправљен је лимени покривач на звонику цркве, који је ветар открио, а такође су постављене иконе Светих арханђела Михаила и Гаврила на прозорима западне фасаде храма,⁹⁷ као и Свете Тројице у лунети западног портала. Ове иконе је насликао академски сликар Марко Илић из Београда, а приложио тадашњи Епископ браничевски Хризостом.⁹⁸ Следеће, 1976. године „извршено је кречење предњег дела фасаде Саборне цркве“, а дотрајале и иструлеле дрвене степенице на звонику су замењене металним,⁹⁹ да би у наредној години читава фасада храма била офарбана „алфа колором.“¹⁰⁰

Све до средине осамдесетих није било никаквих интервенција. Међутим, 1985. године, након разарајућег земљотреса чији је епицентар био у Румунији, који се снажно осетио и у овом делу Србије, појавиле су се огромне пукотине на северној и јужној фасади приземног дела звоника.¹⁰¹ Стога су, у циљу санације храма, наредне године предузете опсежне мере које су у припремној фази подразумевале израду техничког елабората. Комплетан пројекат санације Саборне цркве урадили су стручњаци Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево,¹⁰² који су, поред тога, вршили и надзор над изведеним радовима. Како су, међутим, планови, предрачун и одобрење каснили, радови су започети у касну јесен, а били завршени следеће, 1987. године.¹⁰³ Након санације објекта, извршени су и лимарски радови, као и фарбање звоника.¹⁰⁴

Две године касније (1989) измењене су дотрајале греде и летве на кровној конструкцији храма, док је постојећи лимени покривач капе звоника замењен бакарним.¹⁰⁵ Следећи радови вршени су 1992. године у унутрашњости звоника. Том приликом је дрвена конструкција на којој су почивала звона замењена металном — коју је обрадио и поклонило предузеће „Костолац“¹⁰⁶

⁹⁶ *Исјо.*

⁹⁷ Иконе Светих арханђела Михаила и Гаврила биле су насликане на западној фасади још у 19. веку. Наиме, 1923. године на седници Управног одбора (*Зайисник 12. седнице управе цркве Саборне пожаревачке држане 8. октобра 1923*, без пагинације: АЕБ) покренута је иницијатива „да се израде изнова две иконе Св. Арханђела пред црквом које су са свим изделеле.“ Положај ових икона је био другачији у односу на данашњи, што се јасно може се видети на фотографији публикованој у: М. Ал. Пурковић, *Пожаревац*, Пожаревац, 1934, 58.

⁹⁸ *Сјоменица парохије Прве пожаревачке*, без пагинације.

⁹⁹ *Исјо.*

¹⁰⁰ *Исјо.*

¹⁰¹ *Исјо.*

¹⁰² Техничка документација Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево. Документација ми је достављена захваљујући љубазности колега из Завода, којима се на томе срдечно захваљујем.

¹⁰³ *Сјоменица парохије Прве пожаревачке*, без пагинације.

¹⁰⁴ *Исјо.*

¹⁰⁵ *Исјо.*

¹⁰⁶ *Исјо.*

— да би 1995. године била реновирана кровна конструкција, као и покривач над читавим храмом.¹⁰⁷ Три године након тога, извршена је топлификација храма,¹⁰⁸ док су недавно, почетком пролећа 2007. године, услед поновног слегања објекта и појаве већих пукотина на зидовима храма, поново вршени радови на стабилизацији објекта, овог пута под стручним надзором архитекте Александра Гајића из Пожаревца.

Хронолошки преглед развоја ентеријера

О опремању ентеријера непосредно након изградње храма за сада нема података, али захваљујући сачуваној преписци кнеза Милоша са архимандритом Мелентијем Павловићем и другим представницима локалних власти, доста тога се може сазнати везано за настанак првобитног иконостаса. Иницијатива за прављење иконостаса потекла је од самог кнеза Милоша, током маја 1824. године. Наиме, 19. маја по Милошевој наредби *молеру* Аксентију Јанковићу је,¹⁰⁹ кога је кнезу препоручио Вук Стефановић Караџић,¹¹⁰ обезбеђен превоз до Пожареваца,¹¹¹ где је он, боравећи овде готово месец дана, постигао договор са црквеном управом и представницима локалних власти о сликању иконостаса. На сликареву молбу да иконе, због бољих услова, наслика код куће у Вршцу, кнез Милош, у писму од 20. јуна 1824. године, упућеном господару Јовану у Пожаревцу, између осталог каже: „Молеру Јанковићу дозвољавам да иде кући и да тамо испише наручене образе, а оданде да их пошље заједно са назначенијем цене њине.“¹¹²

До јесени следеће године три иконе су биле завршене и испоручене, након чега је кнез Милош, обраћајући се 17. новембра 1825. године писмом архимандриту Мелентију Павловићу, издао наредбу Вулету Глигоријевићу да се *молеру* Аксентију Јанковићу „за она три парчета икона, које је већ начинио, погоди, и плати му“, као и то да исти сликар наслика „распјатије Христово на Темплу, у среди између Св: Николе и Богородице.“¹¹³ У вези са оценом сликарства испоручених икона, кнез Милош не пропушта прилику да иска-

¹⁰⁷ *Истио*. Поред ових, тада су извршени и молерско-фарбарски радови, које је извео Звонко Стевић из Касидола.

¹⁰⁸ *Истио*.

¹⁰⁹ О животу и сликарском опусу Аксентија Јанковића у стручној литератури се за сада веома мало зна (Л. Шелмић, „Вук Караџић и српски сликари“, у: *Српска уметност 18. и 19. века: одабране студије*, Нови Сад, 2003, 29–30). Поред осликавања старог иконостаса пожаревачке цркве, захваљујући преписци Вука Караџића, зна се да је Аксентије Јанковић насликао и портрет руског генерала Емануела (*Вукова Прејиска*, II, 745).

¹¹⁰ *Вукова Прејиска*, II, 559; *Класицизам код Срба*, III, 169–170.

¹¹¹ Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занаше и еснафе у Срдији*, 25; *Класицизам код Срба*, III, 172. О односу Вука Караџића и српске уметности: Б. Вујовић, *Вук Караџић и српска уметност*, Свеске Друштва историчара уметности СР Србије 18, 3–8; Л. Шелмић, *Вук Караџић и српски сликари*, 27–38.

¹¹² Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занаше и еснафе у Срдији*, 25; *Класицизам код Срба*, III, 172.

¹¹³ АС-КК-XXXV, 1825, 14; *Класицизам код Срба*, III, 178–179.

же да је „с лицама икона његови доста незадовољан“, тражећи да се сликар убудуће „постара образ соответствениј Карактер онога измалати, којег он представља.“¹¹⁴

Одговарајући на Милошево писмо, архимандрит Мелентије Павловић и Вуле Глигоријевић су навели да је *молер* за три иконе тражио 1200 гроша, а да су они, не знајући да ли ће се кнез Милош сагласити са тим, исплатили свега 300 гроша, те да од њега очекују даља упутства.¹¹⁵ Што се тиче крста за „темпо“, архимандрит Мелентије Павловић је известио кнеза о томе да је *молер* рекао да ће урадити, али по повратку кући, јер у Пожаревцу „нема прилична места где би радио, нити „изрезана дрвета које треба дасе фино изреже.“¹¹⁶ У даљем тексту писма архимандрит Мелентије је обавестио Милоша да ће крст приложити Станислав Јовановић, трговац и житељ пожаревачки, „кои ће истиј крест платити сам“, док ће се за остали *молеров* рад, у складу са кнежевом наредбом, платити из касе црквене „у којој има готовије новаца 2000. гроша.“¹¹⁷ Истовремено, сагласно саветима кнеза Милоша да што више растерете црквену касу, архимандрит Мелентије је нагласио да ће се потрудити да пронађу и приложнике за остале делове иконостаса, који би угледајући се на „више реченог Станислава“, приложили „церквиј колико је кој могућан.“¹¹⁸ Уједно, Мелентије је обавестио кнеза Милоша о томе како није пропустио прилику да *молеру* укаже на његово незадовољство насликаним иконама, на шта је овај изјавио „да му је жао што пре није знао“ и да ће приликом следећег доласка поправити „по укусу“ књажевом.¹¹⁹

Будући да му новац за насликане иконе није био у целини исплаћен, Аксентије Јанковић је у писму упућеном кнезу Милошу од 15. децембра 1825. године тражио исплату преосталог новца како би могао завршити други део посла уговореног са архимандритом Мелентијем Павловићем, уједно правдајући цену свог рада речима:

[...] увјеравајући обаче ваше Сијатељство с честију мојеју, а притом и она најмања крајцара, ако сам коју више наметнуо, него што сам потрошио, ни на последњем часу издиханија мојега не нашлами се: моја је жеља свагда била, и остаје; токмо вашем Сијатељству удовлетворити, и код вашег Сијатељства за цели живот мој у милости пребити; колико сам обаче времена потрошио, трудиљудија употребио, док сам таква Дела к концу привео и окончао,

¹¹⁴ *Исїѡ.*

¹¹⁵ АС-КК-XXI, 1825, 509; *Класицизам код Срба*, III, 179–180; АС-КК-XXXV, 1825, 508.

¹¹⁶ АС-КК-XXI, 1825, 508; *Класицизам код Срба*, III, 180; Б. Перуничих, *Град Пожаревац и његово ујравно ѡдгручје*, 422–423, бр. 237.

¹¹⁷ АС-КК-XXI, 1825, 508; *Класицизам код Срба*, III, 180; Б. Перуничих, *Град Пожаревац и његово ујравно ѡдгручје*, 422–423, бр. 237.

¹¹⁸ АС-КК-XXI, 1825, 508; *Класицизам код Срба*, III, 180; Б. Перуничих, *Град Пожаревац и његово ујравно ѡдгручје*, 422–423, бр. 237.

¹¹⁹ АС-КК-XXI, 1825, 508; *Класицизам код Срба*, III, 180; Б. Перуничих, *Град Пожаревац и његово ујравно ѡдгручје*, 422–423, бр. 237.

то Вашем Сијатељству на мерило правди и милостивому благоразсуджени-
ју остављам.¹²⁰

За даљи ток развоја иконостаса и његовог коначног уобличавања нема архивских података, али се захваљујући Јоакиму Вујићу, који је августа 1826. обишао храм и том приликом записао да „црква унутри садржи све нуждне вешчи“¹²¹, сазнаје да је најкасније до тада био завршен.

Очувана архивска грађа показује да су значајну улогу у развоју ентеријера пожаревачког храма имали радови извршени током четрдесетих година 19. века. Црквена управа и Општина пожаревачка имале су намеру да изврше преправку и опремање ентеријера храма,¹²² па су зато већ крајем 1842. године ступили у погодбу са Михаилом Петровићем, дрворезбаром из Вршца. Требало је да он за цркву изради Богородичин и архијерејски трон, две певнице и осамнаест мирских столова за укупну суму од 130 талира.¹²³ Након изведених уговорених радова, општина је изразила жељу да се Михаилу Петровићу уступи и преостали посао опремања ентеријера пожаревачке цркве, због чега се он, прихватавши овај рад, преселио са породицом у Пожаревац. После извесних несугласица око цене израде црквеног мобилијара, нови посао је ипак погођен за 120 талира.¹²⁴ Међутим, убрзо након смрти седмогодишњег Живка Савића, марта 1844. године, покренута је нова иницијатива за опремање ентеријера храма. Тада су се његова мајка Живана и брат од стрица, Сава, обавезали да ће о свом трошку „нови Богородичин трон, стол Архијерејски и Књажески, ко овом новоначињене певнице и остале столове колико год нуждни буду у целој цркви начинити, ове позлатити и моловати дати, а патос с мермером, кров с црепом и над гробницом цркву за женску паперту попустити [...]“.¹²⁵ Чланови породице Савић, Сава и Живана, ипак нису испунили своју уговорену обавезу, тако да наведени радови нису ни извршени,

¹²⁰ АС, Збирка Мите Петровића, XXXV, 1825, 268; *Класицизам код Срба*, III, 181.

¹²¹ Ј. Вујић, *Пушешесџвије њо Сердији*, 26.

¹²² *Ваше Високојреосвјашченсџво Милосџивејшиј наш Архи-џасџирју!*, № 30, 21. марта 1844: АС, МБ, год. 1844, № 278.

¹²³ *Ваше Високојреосвјашченсџво Милосџивејшиј Архиџасџирју!*, 29. новембра 1843: АС, МБ, год. 1843, № 995; *Ваше Високојреосвјашченсџво Милосџивејшиј Архиџасџирју!*, 13. децембра 1843: АС, МБ, год. 1843, № 1020.

¹²⁴ Приликом договора са општином око цене наведених радова дошло је до сукоба између Михаила Петровића и пожаревачког пароха и сликара Милије Марковића, што је резултирало тужбом Михаила Петровића упућеном митрополиту Петру (*Ваше Високојреосвјашченсџво Милосџивејшиј Архиџасџирју!*, 29. новембра 1843: АС, МБ, год. 1843, № 995), на коју је оптужени Милија убрзо одговорио (*Ваше Високојреосвјашченсџво Милосџивејшиј Архиџасџирју!*, 13. децембра 1843: АС, МБ, год. 1843, № 1020).

¹²⁵ *Ваше Високојреосвјашченсџво Милосџивејшиј наш Архи-џасџирју!*, № 30, 21. марта 1844: АС, МБ, год. 1844, № 278; *Проџојереју Пожаревачком*, Е№ 279, 31. марта 1844: АС, МБ, год. 1844, № 279; *Пожаревачком Проџојрезвиџеру*, Е№ 280, 31. марта 1844: АС, МБ, год. 1844, № 280.

изуев израде црквеног мобилијара, који је, судећи на основу огласа Михаила Петровића у *Новинама србским*, најкасније до 1845. године био завршен.¹²⁶

Изгледа да је тих година црквена управа, заједно са Општином пожаревачком, имала намеру да се изврши и живописање храма. У прилог томе говори писмо живописца Лаврентија Бранкована, житеља ћупријског, упућено митрополиту Петру. У њему он, препоручујући се митрополиту за живописање пожаревачке цркве, поред својих квалификација и богатог искуства, наводи:

Удећен горећом жељом мојом усуђујем се овде са страхопочитанијем понизну прозбу моју вашем високопреосвјашченству поднети с молбом, да би ваше високопреосвјашченство обштини Пожаревачкој кои је у намеренију цркву своју моловати препоручити ме благоизвољао, како би ја милостивом препоруком и шчедротом нашег високопреосвјашченства способност моју свету одкрити, у стању био и високо повереније оно у пуној мери оправдати могао.¹²⁷

С обзиром на то да тада није дошло до живописања храма, ова намера је донекле спроведена у дело почетком педесетих година 19. века. Тако су крајем 1852. године, захваљујући материјалним средствима ктитора Николе Ковачевића, тамошњег учитеља, Милија и Иван Марковић започели живописање сводова храма.¹²⁸ Стицајем непознатих околности, након осликавања два свода рад је прекинут, а тек 1859. године тадашњи окружни протојереј Вићентије Протић је поново покренуо иницијативу да се рад на живописању храма приведе крају, што, изгледа, није било реализовано.¹²⁹

Нове промене промене у ентеријеру храма збиле су се 1855. године. Тада је стара, дрвена часна трпеза замењена новом од камена, коју је приложио тамошњи „марвени трговац“ Вељко Лалковић¹³⁰ — како стоји у приложничком натпису на њеном постољу.

Захваљујући сачуваној преписци између Вићентија Протића, протопрезвитера пожаревачког, и митрополита Петра, могуће је још доста тога сазнати у вези са постављањем нове часне трпезе. Тако је 19. септембра 1855. године прота Вићентије Протић обавестио митрополита да „један главни

¹²⁶ У огласу пише: „Михаило Петровић, вајатељ из Вршца, потписати вајатељ из Цесарије, који се сада у Пожаревцу задржава, израдивши тамо у цркви певнице, престол Матере Божије, стол митрополијски и књажески, и остале столове, и скоро ће одлазити натраг кући својој; зато се препоручује свакоме, који би његова посла требало, да се што скорије јави, док није отишао“ (*Новине србске*, бр. 71 (Београд, 5. септембра 1845), 284; *Новине србске*, бр. 72. (Београд, 7. септембра 1845), 288.

¹²⁷ *Ваше високопреосвјашченство! Милосийевишиј Архидијасирју!*, 22. августа 1846. год.: АС, МБ, 1846. година, № 694.

¹²⁸ *Србске новине*, бр. 130, 13. новембра 1852. Препис извештаја из *Србских новина* публикован је у: П. Васић, *Сликарска йородица Марковић*, Зборник радова Народног музеја у Чачку VII, Чачак, 1976, 45.

¹²⁹ *Пречесњејша Консисйорија Архидијејезе Београдске*, № 123, 14. маја 1859: АЕБ, фасц. 1936.

¹³⁰ *Ваше Високопреосвешченство Милосийевишиј архидиасириров*, № 111, 19. септембра 1855: АС, МБ, год. 1855, № 505.

марвени трговац именом Лалко Вељковић из Пожаревца, подарио је у нашу свету цркву један мермерни престол, стојећи на четири стуба, а стубови пак на једној плочи мермерној на којој стоји натпис ктитора, и такоје лепо украшен, којије подобан београдском престолу.¹³¹ Тражећи, притом, упутства везана за постављање нове часне трпезе, прота је, између осталог, упитао „[...] оћулига наместити, и онај дрвени који је до сад служио скинути сместа, и гдићуга оставити, и кад будем нови наместио, оћули моћи служити на њему без Архијерејског освјашченија и благословија [...]“.¹³² У одговору проти митрополит Петар је најпре изразио „благодарност, молитву и благословеније“ за ктитора, тражећи да се постављење часне трпезе одложи „за неко време“ док не добије одговоре на питања каквог је изгледа и стања стара часна трпеза и да ли се може уступити „другој којој сиротној цркви, која није освјашчена.“¹³³ Одговарајући на постављена питања, прота Вићентије Протић је истакао да „трапеза садања, која је од дрвета постројена никаквог знака нема да је Архијерејом освештана, нити пак који од стариј људи може доказати да је Архијерејом освећена.“¹³⁴ У вези са њеним изгледом извештава да је „стуб њен на коме је стојала, он је од цигле сазидан...“¹³⁵, да би на крају истакао да „ова стара трапеза дрвена може се пренети у цркву новосазидану зовомо Четережку, која ће бити на пролеће готова...“.¹³⁶

У писму од 4. октобра исте године, митрополит Петар је изјавио да жели да освети „нови престол у цркви Пожаревачкој“ и уједно навео да би најпогоднији тренутак за то могао бити приликом трносања цркве смедеревске, када би посетитио и Пожаревац.¹³⁷ У погледу будуће намене старе часне трпезе, митрополит Петар саветује „да ће најбоље бити, употребити је на иконе, ако би дрво за то било, јер као дрвена неће бити прилична за нове од камена сазидане цркве [...]“¹³⁸.

У писму од 29. октобра, упућеном митрополиту Петру, прота Вићентије Протић, између осталог наводи: „[...] кад изменимо престол ради смо да имамо и нов антиминос и од србског Архијереја освећен и србским писменима подписан“, предложивши, притом, митрополиту Петру да освећење

¹³¹ *Исѣо.*

¹³² *Исѣо.*

¹³³ *Блаіоіовејњејшиј Проіојереј*, Е№ 505, 26. септембра 1855: АЕБ, ПП, фасц. 1855–56.

¹³⁴ *Ваше високојреосвјашченство Милосіивејшиј Архійасіир*, № 116, 1. октобра 1855: АС, МБ, год. 1855, № 519.

¹³⁵ *Исѣо.*

¹³⁶ *Исѣо.*

¹³⁷ *Блаіоіовејњејшиј Проіојереј*, Е№ 519, 4. октобра 1855: АЕБ, ПП, фасц. 1855–56.

¹³⁸ *Исѣо.* Четири дана касније прота Вићентије Протић је обавестио митрополита Петра да је разговарао са „иконоресцем“, који му је рекао да од старе часне трпезе могу „4. или 5. икона врло лепе изаћи, зато штоје од лепог дрвета, што од (старе?) леске (*Ваше високојреосвјашченство Милосіивејшиј Архійасіир*, № 119, 8. октобра 1855: АС, МБ, год. 1855, № 547.

нове часне трпезе и полагање новог антими́нса буде на дан црквене славе, за празник Светих архистратига Михаила и Гаврила.¹³⁹

У одговору на писмо проте Вићентија Протића од 1. новембра митрополит Петар је истакао да, по свој прилици, неће моћи да дође на освећење часне трпезе. Упутивши благослов проти Вићентију Протићу да освећење часне трпезе може сам да обави на празник Светих архистратига Михаила и Гаврила, митрополит Петар је написао и упутства везана за чин освећења часне трпезе:

Частну трапезу наместите дан пре, у понедељник, покријте је обично, и служите о празнику вечерњу и утрењу, пред литургијом, коју ћете овоити, свршите најпре изван олтара на обичном месту водоосвјашченије, по свршетку унесите сосуд са освјашченом водом, и тако покров на њој, ако буду нови одејте њима частну трапезу, положите на њој принадлежеће утвари, узимајте са сослужашцима време и проскомидишете, за кое време нек се читају часови, па онда служите свету литургију, и на концу при раздавању нафоре кропите народ давши му целивати частниј крст, оном оставшом водом освјашченом.¹⁴⁰

На крају, одговарајући митрополиту Петру да је примио упутства везана за освећење часне трпезе, прота Вићентије Протић га је обавестио да ће по нови антими́нс послати Василија Девића, пожаревачког пароха „како би уједно са трапезом намештен био.“¹⁴¹

Изгледа да је приликом постављања репрезентативне часне трпезе истовремено и стари под од опеке у олтару био замењен мермерним, будући да у извештају од 18. фебруара 1857. године¹⁴² пише да је црква до олтара патосана „простом циглом“, а олтар „белим мермером“, где се налази и „престо од црвеног мермера художествено израђен“, као и проскомидија „уз зид призи́дана“. Улогу олтарске преграде имао је стари иконостас, односно *темјло*, за које се каже да је „просто“, а да су само „Двери, Распјатије и четири иконе художествено израђене и позлаћене које су већ од црва поједене и почеле опадати.“¹⁴³ Када је зидно сликарство у питању, захваљујући овом извештају, сазнаје се да су „дувари до свода просто обељени, а сводови су живописани“, мада се, у поменутој молби окружног протојереја Вићентија Протића за наставак живописања храма, од 14. маја 1859. године, наводи да су само „два свода измалана“¹⁴⁴. Што се тиче осталих предмета црквеног мобилијара, ка-

¹³⁹ *Ваше високојреосвјашченствѡ Милосѣивејшиј Архѣпасѣир*, № 129, 29. октобра 1855: АС, МБ, год. 1855, № 547.

¹⁴⁰ *Блаѡйовејњејшиј Проѣјереј*, Е№ 604, 1. новембра 1855. год.: АЕБ, ПП, фасц. 1855–56.

¹⁴¹ *Ваше високојреосвјашченствѡ Милосѣивејшиј Архѣпасѣир*, № 138, 4. новембра 1855: АС, МБ, год. 1855, № 639.

¹⁴² *Оѣисаније цркве ѡжаревачке у Окружју ѡжаревачком и сѣисак њених сѣвари*, 18. фебруара 1857. у Пожаревцу: АЕБ, фасц. 1936. Иначе, у питању је препис оригинала који се налазио у „архиви Српске Патријаршије за годину 1859, фас. IV, ред. др. 68“.

¹⁴³ *Оѣисаније цркве ѡжаревачке у Окружју ѡжаревачком и сѣисак њених сѣвари*, 18. фебруара 1857. у Пожаревцу: АЕБ, фасц. 1936.

¹⁴⁴ *Пречесњејша Консѣѡрија Архѣдијеѣезе Беѡѣрадске*, № 123, 14. маја 1859: АЕБ, фасц.

же се да су „певнице, Архијерејски и Књажески столови и Богородични трон, Амвон и други ситни столови художествено израђени од дрвета“¹⁴⁵.

У намери да се у складу са богослужбеном функцијом и симболичким значењем храм што свечаније и репрезентативније опреми, иницијативом окружног протопрезвитера Вићентија Протића купљен је, 1858. године у Пешти, мермер,¹⁴⁶ којим је требало да се замени стари под од опеке. Обавештавајући Конзисторију и митрополита Петра о томе, прота Вићентије Протић је тражио упуства како треба да подеси нивелацију пода. Да ли да остави „као што е“ или треба „од олтар до Књажеска стола подигнути, и са олтаром изравнати“, као и то да ли ће „среду оставити нижу“ а „женску препрату пак подигнути или је са средњом равну оставити.“¹⁴⁷ Одговарајући на постављена питања, митрополит Петар није пропустио прилику да као пример истакне београдску Саборну цркву, па је, између осталог, навео: „Олтар нек опет буде узвишен, с једним степеном, али ово узвишење не треба да буде испред свега иконостаса, но унутри, и пред царскимa дверима да има једна плоча, као оно овде у Београду, но може олтар и раван бити с оном частију до столова.“¹⁴⁸

Судећи по фрагментарно очуваној архивској грађи, изгледа да се 1859. године, и поред дозволе добијене од Конзисторије, није наставило са живописањем храма.¹⁴⁹ У вези с тим, Општина пожаревачка је 1864. године, у договору са надлежним свештенством, упутила Конзисторији акт, који је ова проследила Министарству просвете и црквених дела. У њему се наглашава да се „с дана на дан све већма руши започета и недоправљена тамошња црква“, као и то да се „како молерај тако и столови и сам покривач оправи онако, као што изискује потреба и пристojност“¹⁵⁰. По свему судећи, радови на живописању храма и осликавању тронова нису вршени све до 1869. године. Тада су представници Општине пожаревачке, у договору са надлежним све-

1936.

¹⁴⁵ *Описаније цркве ѱожаревачке у Окружју ѱожаревачком и сѱисак њених сѱвари*, 18. фебруара 1857. у Пожаревцу: АЕБ, фасц. 1936. Изгледа, међутим, да тронове нису били до тада осликани, јер је 1859. године Вићентије Протић погодио са „молером“ да поред рада на живопису ослика и све столове „кои су билдорски израђени“: *Описаније цркве ѱожаревачке у Окружју ѱожаревачком и сѱисак њених сѱвари*, 18. фебруара 1857. у Пожаревцу: АЕБ, фасц. 1936.

¹⁴⁶ *Ваше Високоѱреосвешченсѱво Милосѱивејшѱј архѱѱасѱиров*, № 145, 2. јула 1858: АС, МБ, № 422.

¹⁴⁷ *Исѱо*.

¹⁴⁸ У даљем упутству митрополит прелаже проти да нађе мајстора који би измерио и изradio скицу, да би потом послао Конзисторији поново на разматрање: *Блаѱчесњејшѱј Проѱѱојереј*, К№ 422, 5. јула 1858: АЕБ, ПП, фасц. 1858.

¹⁴⁹ *Ваше Високоѱреосвешченсѱво Милосѱивејшѱј архѱѱасѱиров*, № 111, 19. септембра 1855: АС, МБ, год. 1855, № 505.

¹⁵⁰ *Госѱодину Минисѱру Просвѱше и црквени Дела*, К№ 1412, 22. маја 1864: АС, МПс, III 511/1865, №1576.

штенством, потписали уговор са Милијом, односно, његовим сином Николом Марковићем о изради и осликавању иконостаса, као и „малању храма“¹⁵¹.

Захваљујући појединим очуваним архивским документима, донекле можемо сагледати и предисторију везану за настанак иконостаса и израду живописа.¹⁵² Наиме, у својој понуди за „прављење нужднога темпла“, још почетком децембра 1868. године, Милија Марковић је митрополиту Михаилу поднео на увид три плана; први је био од иконостаса рачанске цркве, „врло велики“, други од цркве Ружице, „мали и врло прости“, док се трећи, сачињен посебно за цркву пожаревачку, митрополиту највише допао.¹⁵³ Стога је, прослеђујући савете митрополита Михаила, С. Димитријевић, „председатељ“ Конзисторије, дао упутства проти пожаревачком Кости Јоакимовићу да приликом достављања планова на увид Општинском одбору, поред осталог, укаже и на то „да молер за малање темпла по оном трећем плану за цркву Пожаревачку састављеном, који се Г. Митрополиту најбоље допада заједно са измалањем цркве иште 800 # ц.“¹⁵⁴ Препоруке самог митрополита Михаила умногоме су утицале на то да се врло брзо постигне договор између општинске и црквене управе о прихватању понуде Милије Марковића. Стога су већ током „божићњег поста“,¹⁵⁵ „одборници и трговци“, као опуномоћеници Општине пожаревачке, у Београду са Марковићима закључили уговор „за направу новог Темпла и молераја“ у њиховој цркви за 800 # цес.¹⁵⁶

Интензитет и ток радова на иконостасу није могуће поуздано пратити. По свему судећи, поједине иконе са иконостаса осликане су у радионици Марковића још током друге половине 1869, али је, захваљујући *Инвентару*

¹⁵¹ Заправо, представници *Ойштинине Пожаревачке* су потписали уговор са Николом Марковићем (*Госйодину Минисйру Просвеште и Црквени Дела*, К№ 142, 15. јануара 1869: АС, МПС, I 67, № 264), стицајем околности, зато што је Милија, који је био главни предузимач радова и који раније поднео понуде општини (*Писмо С. Димитријевића йрошш*, 7. децембра 1868. год.: АЕБ, ПП, фасц. 1868–69), изгледа, био одсутан.

¹⁵² По свему судећи, том приликом је стари живопис из 1852. године пресликан.

¹⁵³ *Госйодин Прошш*!, 7. децембра 1868: АЕБ, ПП, фасц. 1868–69. У питању је незванично, не-заведено писмо С. Димитријевића, „председатеља“ Конзисторије.

¹⁵⁴ *Госйодин Прошш*!, 7. децембра 1868: АЕБ, ПП, фасц. 1868–69.

¹⁵⁵ *Ваше високојреосвјашченство Милосйивејшшј Архисйасйир*, № 259, 5. маја 1869: АС, МБ, год. 1869, № 733.

¹⁵⁶ Око тога с ким су опуномоћеници Општине пожаревачке закључили уговор постоји извесна недоумица. Наиме, према извештају Косте Јоакимовића, протопрезвитера Округа пожаревачког, од 5. маја 1869. године (*Ваше високојреосвјашченство Милосйивејшшј Архисйасйир*, № 259, 5. маја 1869: АС, МБ, год. 1869, № 733) „одборници и трговци“ су са „Г. Милијом Марковићем молером закључили погодбу за направу новог Темпла и молераја“, док се у другом акту, који је Конзисторија упутила Министарству просвете и црквених дела и у коме тражи одобрење за новчани издатак из црквене касе, наводи: „Пуномоћници обштине Пожаревачке у договору са свештенством и туторима преко свог протојереја, подносећи уговор конзисторији који су закључили са Николом Марковићем живописцем оvd. односно малања темпла свое цркве за 800 # цес...“ (*Госйодину Минисйру Просвеште и Црквени Дела*, К№ 142, 15. јануара 1869: АС, МПС, I 67, № 264)

од 8. маја 1870. године, познато да је у то време иконостас био „нов и јошт недовршен.“¹⁵⁷

Када је израда живописа у питању, нема поузданих података на основу којих је могуће пратити његов ток, али се, захваљујући сачуваном писму Косте Јоакимовића упућеном митрополиту Михаилу, 6. септембра 1869. године,¹⁵⁸ понешто од тога може наслутити. У овом писму прота Коста Јоакимовић се жали митрополиту на Милију и Николу Марковића што се најпре са црквеним властима нису договорили о „малању“ цркве, већ су послали „калфе који у сводовима копирају неке округе, што нимало неће имати форме за изображење икона празничниј, но више личи на моловање меанско.“¹⁵⁹ Стога је, у сагласности са општином, која „жели да је форма малања чисто црквена“, прота потражио савет и одговор од митрополита на питање „шта је и како је дужан молер изображавати иконе“, истакавши, поред осталог: „Молери имају ту ћуд да они све знаду, но ми им то неможемо допустити, но хоћемо, да нам они за наш новац онако и оно раде што ми знамо да је сходно историји цркве.“¹⁶⁰

Одговарајући на писмо проте Косте Јоакимовића, 10. септембра исте године, митрополит Михаил је навео да је „молер дужан учинити“ по његовој жељи, која је сагласна општинској „шта ће где и како измалати“, истакавши, притом, да је сликар такође обавезан да „добро као што пристоји за цркву и рамове иконама на дувару и сводовима измалати.“¹⁶¹

Шта се заиста након тога збило, да ли је настављено живописање, и у којој мери, на основу доступне архивске грађе и других извора, тешко је докучити. Данас је очувана само композиција у средишњем своду *Силазак Свѣтої Духа на айосѣоле*, а изгледа да је тада, ако је судити према каснијим извештајима,¹⁶² урађено само живописање сводова, док су остале зидне површине местимично биле мрамориране и прекривене флоралном орнаментиком.

Поред наведених радова, извођених током 1869. и 1870. године, изгледа да је истом приликом извршено и поновно нивелисање пода. Наиме, тражећи одобрење од Министарства просвете и црквених дела, Конзисторија је истакла потребу „да се црквени под од Архијерејског стола па на ниже“ сведе „на један шух ниже, па и врата западна спустити са 3 степена на 1, чиме би црква добила своју природну висину изнутра и споља“, и тиме, по њеном

¹⁵⁷ *Инвенѣар нейокреѣної имања цркве Пожаревачке, Храма Свѣяѣих Архисѣрайѣиѣов за рачунску 1868/69. ѣод.*, 8. маја 1860. год.: АЕБ, ПП, фасц. 1868–69.

¹⁵⁸ *Ваше високоїреосвѣащенсѣво Милосѣивѣѣиј Архисѣрайѣу*, № 412, 6. септембра 1869: АС, МБ, год. 1869, № 1223.

¹⁵⁹ *Исѣо.*

¹⁶⁰ *Исѣо.*

¹⁶¹ *Блаїѣовеїеїиј Проїѣѣереј*, Е№ 1223, 10. септембра 1869: АЕБ, ПП, фасц. 1868–69.

¹⁶² *Извѣѣїај о сѣању ѣарохїјских цркава еїархије браничевске концѣм 1922. ѣод.*: АЕБ, фасц. 1923.

мишљењу, знатно побољшала изглед.¹⁶³ Да ли је замена пода заиста извршена, не зна се поуздано, мада је Министарство дозволило да се тражени новац у те сврхе употребљиви.¹⁶⁴

Каснији радови у храму су били вршени првенствено да би се он функционално и естетски одржавао, али нису битније мењали тада уобличену концепцију унутрашњости овог сакралног простора.

Тако је, сходно препоруци Конзисторије о постављању покретног дрвеног пода у црквама широм Митрополије београдске током зимских месеци, 1885. године управа цркве тражила од надлежног окружног инжењера да јој уради план и предрачун за његову израду.¹⁶⁵ Не зна се да ли су том приликом одобрена средства ни да ли је под урађен, али је познато да је 1893. године Конзисторија у исте сврхе одобрила износ од 697 динара.¹⁶⁶

Следећи помен у сачуваној архивској грађи, који се тиче радова у ентеријеру храма, потиче тек с почетка двадесетих година 20. века. Тада је поред намераваних грађевинско-архитектонских радова одлучено да се изврши и обнова његовог ентеријера.¹⁶⁷ Иако се још 1922. године указала потреба за поновним „малањем унутрашњости храма, Управа цркве је новембра 1924. године одлучила да се „црква поново гради пошто је испрљана“, а да се послови изврше путем понуде.¹⁶⁸ Захваљујући сачуваним понудама извођача радова,¹⁶⁹ пристиглим крајем наредне и почетком 1926. године, сазнаје се да

¹⁶³ *Господину Министру Просвете и црквени Дела*, КМ[№] 1712, 13. маја 1870: АС, МПс, IV 664, №1911.

¹⁶⁴ *Епархијској београдској Конзисторији*, № 1911, 19. маја 1870: АС, МПс, IV 664, №1576.

¹⁶⁵ *Прошл Пожаревачком*, 23. јула 1885: АЕБ, ПП, фасц. 1885–86; *Начелству Округа Пожаревачкој*, 21. јула 1886: АЕБ, ПП, фасц. 1885–86.

¹⁶⁶ *Прошл Пожаревачком*, 17. септембра 1893: АЕБ, ПП, фасц. 1893.

¹⁶⁷ *Закључак седнице управе старе Пожаревачке цркве која је сазвана ради извршења одлука*, 12. новембра 1922: АЕБ; *Извештај о стању парохијских цркава епархије браничевске крајем 1922. год.*: АЕБ.

¹⁶⁸ *Закључак 17 седнице управе саборне пожаревачке цркве одржане 10. новембра 1924. год.*: АЕБ.

¹⁶⁹ Сачуване су понуде Мир. Крстића Штиха, Матеје Ј. Марковића и Миливоја М. Стојановића (АЕБ, фасц. 1925). Занимљива је понуда Мир. Крстића Штиха, из које сазнајемо нешто више о обиму радова. Она гласи, у целини: „Понуда Пожаревачкој Саборној цркви за сликарско молерско-фарбарске и позлатарски рад у истој и то: 1. Целокупну унутрашњост цркве оправити, опрати, орнаменте као и фигуре поправити прелаковати све што је у масној боји 2. Улазак у цркву премалати у посној боји са орнаментиком 3. зидове имитирати гранит у посној боји 4. У олтару цело небо премалати са звездицама 5. Балкон прерадити 6. Стубове офарбати у масној боји у висини од 1.60 m 7. Цео иконостас префарбати, предходно опрати, марморирати ис сва постојећа места позлатити са добрим шлаг металом 8. Рипиде као и престолни крст офарбати и позлатити 9. Унутрашњост иконостаса опрати и офарбати 10. Иконе све опрати, поправити и прелаковати 11. Све столице около (?) офарбати и по постојећем марморирати и позлатити орнаментуку металом као што је сада. Углавном целокупну унутрашњост цркве дотерати и дати нов изглед, у овом случају би остале само мале иконе поправљене јер оне имају своју вредност као старина. Целокупан горе именовани посао обавезујем се изградити са мојом радном снагом алатом и материјалом солидно за цену од динара 42.500 (четрдесет две хиљаде

је том приликом требало извршити молерско-фарбарске радове како зидних површина у унутрашњости храма, тако и читавог црквеног мобилијара и целивајућих икона. Захваљујући понуђеној најнижој цени, посао је уступљен Мати Ж. Костићу, тамошњем молеру, који је за наведене радове тражио суму од 12.500 динара.¹⁷⁰ О реализацији самих радова за сада нема података, али су они, судећи по предрачуну који је знатно нижи од цене Мир. Крстића Штиха, сигурно нешто скромније и мање квалитетно извршени.

У послератном периоду такође су периодично вршене интервенције у ентеријеру храма. Према подацима из летописа, најпре је 1957. године „Саборна црква живописана изнутра,“ а живопис је урадио Павле Ружичка из Новог Сада,¹⁷¹ да би 1975. године под унутрашњости храма био замењен новим. Том приликом, уместо старих мермерних плоча — од којих је направљен плато и стаза од цркве до трема, данашње трпезарије, и епархијске зграде — постављене су нове у две боје од студеничког мермера.¹⁷² Две године касније, у централном травеју наоса постављен је нови полијелеј, купљен у Грчкој,¹⁷³ док су 1978. године нађављена и преостала два.¹⁷⁴ Године 1990. уклоњени су чираци који су се налазили пред иконостасом, а уместо њих је урађен горионик, који је постављен у припрати храма.¹⁷⁵ Средином деведесетих поново су вршени молерско-фарбарски радови, које је извео „аматер-уметник“ Звонко Стевић из Касидола.¹⁷⁶ Том приликом, он је окречио зидове и осликао нову орнаментiku на унутрашњим зидним површинама храма, а исте, 1995. године, академски сликар из Београда, ђакон Добрица Костић је рестаурирао иконе на иконостасу.¹⁷⁷ Поред рестаурације ових икона, он је рестаурирао и икону *Бојородице Одијитрије*, рад Дича Зографа из 1853. године, која је, по благослову епископа браничевског Игнатија, следеће године на Велики четвртак постављена на дуборезбарени трон, добивши, притом, епитет „пожаревачка“.¹⁷⁸ Тиме је ентеријер храма Светих арханђела Михаила и Гаврила добио данашњи изглед усклађен са актуелним богословским учењима и богослужбеним и литургијским потребама.

пет стотина динара). Напомињем да сам већ радио вишецрква на опште задовољство и свештенства као и Његове Светлости Патријарха који ме је лично похвалио за мој рад у цркви Св. Саве и Св. Марка у Београду. 7. децембра 1925 Београд, С поштовањем Мир. Крстић — Штиха декор. Молер и фарбер.“

¹⁷⁰ *Зайисник 2-је седнице Ујраве Саборне ђожаревачке цркве одржане 16 марта 1926 године*: АЕБ.

¹⁷¹ *Сјоменица ђарохије Прве ђожаревачке*, без пагинације.

¹⁷² *Исјо*.

¹⁷³ *Исјо*.

¹⁷⁴ *Исјо*.

¹⁷⁵ *Исјо*.

¹⁷⁶ *Исјо*.

¹⁷⁷ *Исјо*.

¹⁷⁸ *Исјо*.

Изграђен 1819. године иницијативом кнеза Милоша, првобитни храм је у архитектонском погледу представљао подужну грађевину правоугаоног пресека, триконхалне основе, покривену двосливним кровом. Детаљнијих описа о самом изгледу цркве нема, а Јоаким Вујић, који ју је видео августа 1826, неколико година након њене изградње, наводи само да је то „лепа нова од камена сазидана црква“.¹⁷⁹

Понешто више о изгледу храма и његовој величини сазнајемо посредно, захваљујући жељи кнеза Милоша да се црква у Ваљеву подигне по узору на пожаревачку, због чега је наредио да се пошаљу њене димензије. Према овом извештају „дужина олтара 4. $\frac{1}{4}$ аршина, од олтара, тј. од темпла до женски врата дужина 22 арш., ширина темпла 9. $\frac{1}{4}$, аршина, ширина певнице 2. $\frac{1}{4}$ аршина, ширина целе цркве 11 аршина. Дебљина зида 1. $\frac{1}{2}$ аршина, стубова има 6. са сваке стране по три, висина стубова од равне земље до свода 5. $\frac{1}{2}$ арш., ширина стубова осим ширине зида 1 аршин., дужина стубова 1 аршин“.¹⁸⁰

С краја четрдесетих година 19. века сачуван је сажет опис храма. Наиме, у *Описанију цркве Пожаревачке у окружју Пожаревачком и сѣисак њени сѣвари* пише да је „Црква ова храм С. Архистратигов сазидана је темељ до свода и дувари од камена, а свод са добром циглом, покривена ћерамидом.“¹⁸¹

Иако је, посматрано са данашњих позиција, у питању била скромна подужна грађевина без звоникâ, који се нису смели градити јер су османске власти строго забрањивале употребу звона,¹⁸² у очима савременика, што потврђују и речи Јоакима Вујића, у време када су у још увек превасходно подизале цркве дрвнаре,¹⁸³ изградња храма од тврдог материјала представљала је највиши дomet у сакралној архитектури.¹⁸⁴ Архитектонски концепт храма Светих арханђела Михаила и Гаврила, поред сличних Милошевих задужбина у Крагујевцу и Јагодини, представљао је прелазну фазу од једнобродне подужне грађевине ка репрезентативнијој форми храма са звоником,¹⁸⁵ док је, с друге стране, био одраз времена и друштвено-политичких прилика у коме је настао. Будући да земља још увек није била стекла унутрашњу аутономију, подизање православних храмова је непосредно зависило од дозвола

¹⁷⁹ Ј. Вујић, *Пуѣшесѣвије ѿ Србији*, 26.

¹⁸⁰ АС, КК, IX, год. 1836, 498; Д. Фелдић, *Сѣари Пожаревац*, 106.

¹⁸¹ *Описаније цркве Пожаревачке у окружју Пожаревачком и сѣисак њени сѣвари*: АЕБ, фасц. 1848–49.

¹⁸² М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош ѣрича о седи*, Споменик Српске краљевске академије XXI (Београд 1893), 19; М. Гавриловић, *Милош Обреновић III (1827–1835)*, Београд, 1992, 248–249.

¹⁸³ Б. Вујовић, *Умѣиностѣ обновљене Србије 1790–1848*, 102–108. Основна и најобухватнија студија о црквама дрвнарама још увек је: Д. Ст. Павловић, *Цркве дрвнаре у Србији*, Београд, 1962.

¹⁸⁴ Н. Макуљевић, *Црква у Карановцу — задужбина кнеза Милоша Обреновића*, 290–291.

¹⁸⁵ Б. Вујовић, *Умѣиностѣ у Србији крајем XVIII и у ѣрвим деценијама XIX века*, Свеске 16 (Београд, 1985), 26; Б. Вујовић, *Умѣиностѣ обновљене Србије 1790–1848*, 109–110.

османских власти, што се умногоме одражавало и на њихову форму. Стицањем унутрашње аутономије, након добијања хатишерифа 1830. године, законски је била омогућена изградња цркава са звоником,¹⁸⁶ које ће убрзо постати највиши идеал у сакралном градитељству обновљене Србије, док ће београдска Саборна црква и храм Светих апостола Петра и Павла у Топчидеру бити најподражаванији узор приликом подизања нових широм кнежевине.¹⁸⁷ Сходно томе, може се истаћи да су тек друштвено-политичком еманципацијом створени услови за дефинисање идеалног архитектонског концепта православног храма оличеног у подужној једнобродној грађевини са звоником. У питању је модел храма преузет из Карловачке митрополије,¹⁸⁸ који је складу са богослужбеним и литургијским симболизмом, уобличеним под утицајем тада актуелне богословске мисли, био одраз жеље црквене јерархије, како више, тако и ниже. С друге стране, као једна од најзначајнијих јавних грађевина, храм са звоником ће постати идеал и међу представницима највиших световних власти, али и ширих друштвених слојева, који ће, поред осталог, у овој архитектонској форми и симболично видети потврду новостечене слободе и веснике обнове српске државности.

Коначно архитектонско конституисање пожаревачке Саборне цркве као једнобродног храма са звоником завршено је тек средином шесте деценије 19. века. После нереализованог покушаја доградње звоника током четрдесетих година, када је требало да, по жељи челних људи Општине Пожаревац и локалног парохијског свештенства, наручени план буде израђен према „Првом плану Саборне цркве у Београду“¹⁸⁹ — потврђујући тиме утицај и значај катедралног храма Београдске митрополије на архитектонско и формално уобличавање парохијских и градских цркава широм кнежевине — доградња звоника уз постојећи храм извршена је тек 1856–57. године, и то према плану знатно скромнијем од претходног. Главни разлог је био тај што је општина, у складу са нарастајућим потребама локалне парохијске заједнице, намеравала подићи „новију пространију цркву“, па је, штедећи новац у те сврхе, за

¹⁸⁶ Поред богослужбене функције, изградња звонара и постављање звона имали су и снажна национална и антитурска обележја: М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош йрича о себи*, 19; Н. Макуљевић, *Умешност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд, 2006, 266–267; Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском йашалуку 1766–1831*, Београд, 2007, 429–434.

¹⁸⁷ Б. Вујовић, *Умешност обновљене Србије 1791–1848*, 112–126; Н. Макуљевић, *Црква Светиої архангела Гаврила у Великом Градишћу*, Велико Градиште, 2006, 44.

¹⁸⁸ Овакав архитектонски склоп црквене грађевине на простору Карловачке митрополије утврђен је током друге половине 18. века, када се уз многе постојеће храмове граде звоници, који су имали и вишеструка симболична значења: М. Тимотијевић, *Црква Светиої Георгија у Темишвару*, Нови Сад, 1996, 44.

¹⁸⁹ *Ваше Високоїреосвјашченство Милостиивејшиј наш Архи-йасћирју!*, № 30, 21. марта 1844: АС, МБ, год. 1844, № 278. Изглед Првог плана београдског Саборног плана доноси: Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду. Прилої истйорији изйрадње и уйрашавања йлавної београдскої храма*, Годишњак града Београда, XXX, Београд, 1983, 96, сл. 16; Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду*, Београд, 1996, 46–48, сл. 33.

„звонару“ решила „потрошити колико је неопходимо нужно“.¹⁹⁰ Како би се звоник што боље уклопио и сјединио са главном, првобитном структуром цркве, тада је, по свему судећи, срушен западни, чеони зид, а уместо њега постављена су два снажна ступца првоугаоног пресека, која су са западним паром пиластра чинили основни конструктивни скелет који је прихватао оптерећења горњих делова звоника.¹⁹¹

Изградњом звоника, који је, истина, обновљен 1925. године¹⁹² — приликом чега је, изгледа, поновљен и његов првобитни архитектонски склоп и изглед — завршено је формулисање храма у архитектонском, али не и у естетско-формалном погледу. Завршну фазу његовог морфолошког уобличавања, када је храм добио садашњи изглед, представљала је замена улазних западних врата¹⁹³ репрезентативним западним порталом, израђеним 1936. године¹⁹⁴ са преовладавајућим неоморавским стилским елементима — који је представљао владајући архитектонски концепт у сакралној архитектури међуратног периода.¹⁹⁵ Остали радови, периодично извођени на храму, били су спровођени искључиво у циљу његовог функционалног и естетског одржавања, али они, у суштини, нису мењали његову тада установљену архитектонско-морфолошку структуру.

* * *

Попут архитектонског концепта храма Светих арханђела Михаила и Гаврила — који је имао своју развојну фазу од једноставне једнобродне грађевине, подигнуте у традицији балканског градитељства, па до прихватања западноевропског архитектонског концепта оличеног у грађевини са звоником — и уобличавање и опремање његовог ентеријера имало је сличан развојни ток. Ни он није дефинисан једновремено, мењајући се временом у складу са својом функцијом, општеприхваћеним црквено-литургијским симболизмом, друштвено-економским приликама, материјалним могућностима и многобројним другим чиниоцима.

Конкретних описа о изгледу ентеријера по подизању цркве нема, али се на основу нешто каснијег инвентара, из 1936. године,¹⁹⁶ може приметити да

¹⁹⁰ Високославном Појечийелсѣву ѣросвешѣенија, К№ 582, 15. Септембра 1854: АС, МПС, I 92, № 818.

¹⁹¹ Д. Фелдић, *Сѣари Пожаревац*, 105–106, где су публиковани основа и подужни пресек храма.

¹⁹² *Сѣоменица ѣарохије Прве ѣожаревачке*, без пагинације.

¹⁹³ Изглед западног дела цркве може се видети на фотографији публикованој у: М. Ал. Пурковић, *Пожаревац*, 58.

¹⁹⁴ *Понуда Црквеној ујрави у Пожаревцу*: АЕБ, фасц. 1936.

¹⁹⁵ О развоју националног стила у српској архитектури међуратног периода: А. Кадијевић, *Један век ѣражења националној сѣили у срјској архиѣектури: средина XIX — средина XX века*, Београд, 1997, 113–197.

¹⁹⁶ Комплетан црквени инвентар је пописан у: *Сѣисак цркви находећи се у Окружју Пожаревачком, и ѣоисаније сваке Цркве ѣо наосод у целом ѣеном сосѣјојанију*, у: *Браничевска еѣархија у ѣрвој ѣоловини XIX века*, 225–228.

је храм тада био релативно једноставно опремљен са „1 темплом прилично украшеним с дверима и престолним иконама“,¹⁹⁷ испред којег су била постављена „2 чирака велика молована од камена“, као и „2 чирака велика гвоздена молована“; у наосу су се такође налазиле „2 певнице обшивене простом басмом“, „1 иконостас с једним новим од црвене липијске басме, и једним старим од токаске басме чаршавом“, „3 стола проста, 1 столица велика Архијерејска, 1 столица велика стара Архијерејска чојом постављена“, „2 полијелеја стаклена“, док су у „препрати женској“ била постављена „два чирака велика проста од камена“ и „1 иконостас с једним старим од Бечке басме, и једним од платна дјелим чаршавом покривена“.

Судећи на основу предмета црквеног мобилијара наведених у инвентару, може се уочити да је тридесетих година 19. века опрема ентеријера храма Светих арханђела Михаила и Гаврила била, у највећој мери, усклађена са функцијом, тј. богослужбеном праксом и традицијом украшавања православних сакралних грађевина на ширем балканском простору, који је био под црквеном управом Васељенске патријаршије.¹⁹⁸ С друге стране, поједине особености уређења ентеријера проистицале су из његове секундарне функције, као придворног храма, која је нарочито долазила до изражаја током разних црквених и општенодрожних празника и свечаности приликом којих је кнез Милош, заједно са својом породицом и свитом, изимао главно учешће у богослужбеном церемонијалу.¹⁹⁹ Тада је пожаревачки храм, превазилазећи своју основну црквено-литургијску функцију, постајао и значајан политички, национални, династички и идеолошки топос на простору тадашње Кнежевине Србије.²⁰⁰

Након успостављања националне црквене јерархије и прихватања посредством Карловачке митрополије руско-украјинске богословске литера-

¹⁹⁷ У Кнежевини, а потом у Краљевини Србији, готово током читавог 19. века, што потврђује архивска грађа, под *темплом* се подразумевала иконостасна конструкција, док су се *иконостасима* сматрали проскинитарии, који су заправо били нека врста високе дрвене конструкције на којој се налазила икона за целивање. Такође и у Карловачкој митрополији током 18. века олтарске преграде су се називале *темплом*: М. Тимотијевић, *Српско дарокно сликарство*, 70 фн. 142; М. Тимотијевић, *Црква Светиої Георгија у Темишвару*, 63.

¹⁹⁸ За изглед ентеријера православних храмова под управом Васељенске патријаршије, на примеру цркава са подручја Врањске епархије: Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, у: Тимотијевић, Мирослав, Макуљевић, Ненад (ур.), „Иконопис Врањске епархије“, Београд–Врање, 2005, 30–42; Н. Макуљевић, *Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању*, у: Макуљевић, Ненад (ур.), „Саборни храм Свете Тројице у Врању“, Врање, 2008, 45–101. Поред ових, сликовит пример пружа и стара црква у Сарајеву: Б. Тодић, „Како је изгледала сарајевска црква Светих арханђела у XVII и XVIII веку“, у: *Радови о српској уметности и уметницима XVIII века, по архивским и другим подацима*, Нови Сад, 2010, 11–35.

¹⁹⁹ За описе празничних свечаности, поред извештаја из *Новина српских*, в.: М. Манојловић, *Пожаревац од турске касаде до српске вароши 1804–1858*, Пожаревац, 2005, 99–101.

²⁰⁰ М. Лазић, *Црква и двор у Пожаревцу као идеолошки центри владарске репрезентације кнеза Милоша* (у штампи).

просто обележена у добром стању.“ У олтару има [?] „частну трпезу од дрвета“, а „проскомидија је сазидана у зиду.“ Од осталог црквеног мобилијара, за „темпло“ се наводи да је „прилично художествено израђен“, а да се састоји из „двери, распјатије и 4 иконе художествено израђене и позлаћене“, обе певнице су „художествено израђене но не моловане, и како једна тако и друга по девет столови [...] художествено израђени но не моловани“. Црква такође има „столове Архијерејскиј и Књажескиј“, а насупрот њих „престол Богородичин“ који су „художествено израђени но не моловани“, као и амвон „од дрвета молован.“ Поред поменутог мобилијара, у храму је био смештен и турски сто, као и „Крестилница од камена од црквниј зид.“

Педесете године XIX века су свакако кључне за развој храма, с обзиром на то да је дозиђивањем звоника установљен идеални архитектонски оквир за уређење и опремање ентеријера сагласно литургијској функцији и симболици, као и потребама друштвено-парохијске заједнице. Међутим, нешто пре изградње звоника, најпре живописањем сводова и уградњом репрезентативне камене часне трпезе, а потом и постављањем новог пода од мермера, ентеријер храма је доживео значајне измене, трансформишући се постепено у складу са новим захтевима и општеприхваћеним нормама у опремању храма.

Иако је ентеријер цркве Светих арханђела Михаила и Гаврила у основним цртама идејно уобличен према моделу преузетом из Карловачке митрополије, још током четрдесетих година, за време митрополита Петра, његово коначно дефинисање збило се тек крајем шездесетих, односно почетком седамдесетих година. Тада је уместо старог иконостаса постављен нови, а истовремено је извршено и живописање и декорисање унутрашњих зидова храма. Поред разних околности које су допринеле да се развој ентеријера пролонгира готово три деценије — попут опорукe заоставштине Живане и Саве Савића — свакако да су ангажованост црквене управе и Општине пожаревачке и њихове економске могућности умногоме утицали на овакав развој догађаја. Међутим, изгледа да је томе понајвише допринела идеја о подизању нове цркве, за коју се штедео новац, што се поклапа са чињеницом да је ентеријер храма у потпуности конституисан тек након одустајања од њене изградње, крајем шездесетих година 19. века.

Постављањем новог иконостаса, који се у формалном погледу, својим изгледом и декоративном обрадом, у потпуности саобразио са осталим делом црквеног мобилијара из четрдесетих година, установљена је јединствена структура ентеријера, која је своје оправдање имала у оновременој богослужбеној пракси, а која у свом основном виду функционише и до данас, прилагођавајући се временом захтевима и потребама парохијске заједнице и актуелним богословским и црквено-литургијским потребама.

Извори и литература

Необјављени извори

Архива Епархије браничевске — АЕБ, Пожаревац

ПП — Пожаревачки протопрезвитерат

Архив Србије — АС, Београд

ЗМП — Збирка Мите Петровића

КК-IX — Кнежева канцеларија — Ваљевска нахија

КК-X — Кнежева канцеларија — Војска

КК-XX — Кнежева канцеларија — Пожаревачка нахија са Поречом

КК-XXXV — Кнежева канцеларија — Црква и свештенство

МБ — Митрополија београдска

МПс — Министарство просвете

ПО — поклони и откупи

Новине и часописи

- *Грађанин*, Пожаревац
- *Србске новине*, Београд

Објављени извори

- *Вукова Прејиска*, II, Београд, 1908.
- Ђорђевић, Тихомир Р., *Архивска грађа за занатство и трговину у Србији*, Београд, 1925.
- Ђорђевић, Тихомир Р., *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839)*, Београд, 1926.
- Илић, Алекса, *Митрополијски Пејтар Јовановић: његов живот и рад 1833–1859*, Београд, 1911.
- *Класицизам код Срба*, II, Грађевинарство, Београд, 1967.
- *Класицизам код Срба*, III, Сликарство и графика, Београд, 1967.
- Милићевић, Милан Ђ., *Кнез Милош прича о себи*, Споменик Српске краљевске академије XXI (Београд 1893), 1–33.
- Перунички, Бранко, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Пожаревац, 1977.
- Петровић, Мита, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I, Београд, 1897.

Литература

- Ђокић, Небојша, Поповић, Љубодраг (ур.), *Браничевска епархија у првој половини XIX века*, Пожаревац, 2005.

- Васић, Павле, *Сликарска породица Марковић*, Зборник радова Народног музеја у Чачку VII (Чачак 1976), 5–53.
- Вениамин, архиепископ, *Новая Скражал, I–II*, Москва, 1992.
- Вујић, Јоаким, *Пушешествије по Србији*, Будим, 1828.
- Вујовић, Бранко, *Саборна црква у Београду. Прилози историји изградње и украшавања главне београдске храма*, Годишњак града Београда XXX, Београд, 1983, 87–111.
- Вујовић, Бранко, *Уметност у Србији крајем XVIII и у првим деценијама XIX века*, Свеске 16 (Београд, 1985), 23–31.
- Вујовић, Бранко, *Уметност обновљене Србије 1790–1848*, Београд, 1986.
- Вујовић, Бранко, *Саборна црква у Београду*, Београд, 1996.
- Вујовић, Бранко, *Вук Караџић и српска уметност*, Свеске Друштва историчара уметности СР Србије, 18 (Београд, 1987), 3–8.
- Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновић III (1827–1835)*, Београд, 1992.
- Кадијевић, Александар, *Један век изражења националне стилистике у српској архитектури: средина XIX — средина XX века*, Београд, 1997.
- Касалица, Владислав, „Саборна црква у Пожаревцу“, у: *Споменици Смедеревља и Браничева 1*, Смедерево, 1997, 60–71.
- Кашић, Душан, *Рад кнеза Милоша на подизању и обнови цркава и манастира*, Гласник Српске православне цркве 10 (Београд 1960), 267–271.
- Кашић, Душан, *Петар Јовановић митрополит Србије: поводом стогодишњице смрти*, 35–52.
- Лазић, Мирослав, *Критици и приложници српској култури 19. и почетком 20. века*, у: Столић, Ана, Макуљевић, Ненад (ур.) „Приватни живот код Срба у деветнаестом веку“, Београд, 2006, 611–659.
- Лазић, Мирослав, *Црква Светих арханђела Михаила и Гаврила у Пожаревцу*, мастер рад, Одељење за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд, 2008.
- Лазић, Мирослав, *Црква и двор у Пожаревцу као идеолошки центри владарске репрезентације кнеза Милоша* (у штампи).
- Макуљевић, Ненад, *Црква у Карановцу — задужбина кнеза Милоша Обреновића*, Рудо Поље – Карановац – Краљево, Краљево, 2000, 282–294.
- Макуљевић, Ненад, *Иконостас Врањске епархије 1820–1940*, у: Тимотијевић, Мирослав, Макуљевић, Ненад (ур.), „Иконопис Врањске епархије“, Београд–Врање, 2005, 9–49.
- Макуљевић, Ненад, *Црква Светог арханђела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште, 2006.
- Макуљевић, Ненад, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд, 2006.

- Макуљевић, Ненад, *Литургија, симболика и приложништво: иконостаस цркве Свете Троице у Врању*, у: Макуљевић, Ненад (ур.), „Саборни храм Свете Троице у Врању“, Врање, 2008, 45–105.
- Манојловић, Мирољуб, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши 1804–1858*, Пожаревац, 2005.
- Марковић, Радосав П., *Задужбине кнеза Милоша*, Просветни преглед LVIII/3–5, 121–130.
- Милошевић, Радомир, *Православна ерџологија*, Смедерево, 2004.
- Мирковић, Лазар, *Хеорџологија или историјски развиџак и дојслужење ѣразника ѣравославне истџочне цркве*, Београд, 1961.
- Момировић, Петар, *Истџорија Браничевске ејархије*, Браничевски весник VII (март–април), 45–48, 162–168.
- Несторовић, Богдан, *Прејлед сџоменика архџиџекџуре у Срџији XIX века*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе X (1974), 141–153.
- Новаковић, Дионисије, *Ејиџом*, Будим, 1805.
- Павловић, Доброслав Ст., *Цркве дрвнаре у Срџији*, Београд, 1961.
- Пурковић, Миодраг Ал., *Пожаревац*, Пожаревац, 1934.
- Радосављевић, Недељко, *Православна црква у Беојрадском ѣашалуку 1766–1831*, Београд, 2007.
- Слијепчевић, Ђоко, *Истџорија Српске цркве*, II, Београд, 1991.
- *Сокровище хрисџианское*, Будим, 1824.
- Страњаковић, Драгослав, *Кнез Милош ѣрема вери и цркви*, Гласник Српске православне цркве 10, 262–267.
- Тимотијевић, Мирослав, *Српско барокно сликарсџво*, Нови Сад, 1996.
- Тимотијевић, Мирослав, *Црква Светџој Георџија у Темишвару*, Нови Сад, 1996.
- Тимотијевић, Мирослав, *Манасџир Крушедол*, I, Београд, 2008.
- Тодић, Бранислав, „Како је изгледала сарајевска црква Светих арханђела у XVII и XVIII веку“, у: *Радови о српској умејносџи и умејницима XVIII века, ѣо архивским и друјим ѣодацима*, Нови Сад, 2010, 11–35.
- Фелдић, Драган, *Сџари Пожаревац — здања, немари, жиџељи*, Пожаревац, 1992.
- *Црквено дојословие*, Београд, 1860.
- Шелмић, Лепосава, „Вук Караџић и српски сликари“, у: *Српска умејносџи 18. и 19. века: одабране сџудије*, Нови Сад, 2003, 27–40.

Прилог:

Саборна црква у Пожаревцу

Miroslav Lazić

Belgrade

Orthodox Cathedral Church in Požarevac in the Light of Archive Sources

The text, in the light of the archive sources, chronologically observes the morphological development of the Orthodox Cathedral church in Požarevac while simultaneously revealing the subjects that greatly contributed to its formal structuring. Having been founded and built in 1819 due to the initiative of Prince Miloš, the temple of Požarevac, in accordance with the social, political and cultural changes, has gone through some significant transformations over the course of time. Therefore, the simple sacral edifice, put up as a one-nave longitudinal building, covered with the two-layered roof, was changed a lot in the mid 19th century with the construction of its belfry, which considerably altered the original architectural concept of the temple. The temple model was taken over from the Karlovci metropolitan model, in the entire Principality of Serbia being best represented by the Orthodox Cathedral church in Belgrade, the Belgrade metropolitan cathedral temple posing at the same time as the desired ideal within the highest ecclesiastical hierarchy as well as with the then political and cultural elite. Although the belfry construction of the Požarevac temple meant the winding up of its architectural formulation, the final phase of its morphological shaping was the mounting of the representative western stone portal dominated by the neo-Moravian style elements. Just like the architectural concept of this Požarevac temple, the shaping and decoration of its interior design had a similar developing path. Judging by the preserved sources, the interior decoration of Orthodox Cathedral church in Požarevac was originally in agreement with the liturgical and ceremonial service practice and tradition of ornamenting the temples throughout the wider Balkans territory under the jurisdiction of Ecumenical Patriarchate. Nevertheless, the previous interior modelling concept was gradually being abandoned from the fifth decade of the 19th century in order to accept the new ideally constituted one after the current liturgical manuals – applied for the first time in the Orthodox Cathedral church in Belgrade. Albeit the new concept was basically accepted during the fifth decade, its final constituting took place only later – by the end of the sixties with the setting up of the new iconostasis, the piece of work made by the painting workshop of Milija and Nikola Marković. The placing of this iconostasis, which formally fitted in well with the rest of the church movable assets, signified that a unique interior structure was established and it has not been considerably changed hitherto.

Датум пријема чланка: 06. 08. 2010.

Датум прихватања чланка за објављивање: 16. 09. 2010.